

De vervolging van de ‘gemengd-gehuwden’

[Laatst bijgewerkt op 23 maart 2021]

Inleiding

In dit artikel gaan we nader in op de vervolgingen van de Nijmeegse ‘gemengd-gehuwde’ Joden tijdens de bezettingsjaren. Ook al waren zij enige tijd ‘voorlopig’ vrijgesteld van deportatie, nooit waren ze hun leven zeker. Steeds was er de angst om op grond van willekeurig welke overtreding naar Westerbork en verder gedeporteerd te worden. Steeds ook was er de angst dat de vrijstelling elk moment kon worden opgeheven, zodat ze alsnog, zoals zovele ander Joden voor hen, op de trein naar de vernietigingskampen gezet zouden worden. Hun ouders, verwanten en vrienden werden afgevoerd, hun bezittingen werden geroofd, hun bedrijven werden geconfisqueerd en ze werden vaak gedwongen om naar een ander adres te verhuizen. Ook waren er de dagelijkse vernederingen. Om een goed beeld te krijgen van de situatie in Nijmegen, beschrijven we eerst de algemene omstandigheden waarin ‘gemengd-gehuwde’ Joden in die jaren in Nederland moesten leven.

De hachelijke positie van ‘gemengd-gehuwden’ in Nederland

In februari 1941 werden alle Nederlandse Joden verplicht om zich bij het bevolkingsregister als ‘Jood’ te laten registreren.¹ Afhankelijk van het aantal Joodse grootouders dat men had - vier, drie, twee of een - werd men respectievelijk in het bevolkingsregister ingeschreven als ‘J’ (drie of vier Joodse grootouders), ‘G1’ (*gemischt ersten Grades*: twee Joodse grootouders) of ‘G2’ (*gemischt zweiten Grades*: één Joodse grootouder). Deze merktekens werden wat later ook in het persoonsbewijs aangebracht, dat vanaf april 1941 aan iedere inwoner van 15 jaar en ouder tegen betaling werd uitgereikt. In Nijmegen meldden zich in die periode meer dan 600 mensen voor deze registratie.² Op basis van deze gegevens kon de bezettingsmacht, in samenwerking met ambtenaren van de centrale bevolkingsadministratie in Den Haag en de gemeentelijke afdelingen Bevolking, de lijsten gaan samenstellen waarmee ze haar antisemitische politiek effectief kon voortzetten.

Onder de mensen met een ‘J’ in hun persoonsbewijs bevond zich ook een grote groep Joden die met een niet-Joodse partner waren getrouwd, de zogenoemde ‘gemengd-gehuwden’, al dan niet met kinderen. De kinderen uit zo’n huwelijk golden dan op zijn Duits als *Mischlinge*, afhankelijk van het aantal joodse grootouders ‘half- of kwartjoden’ genoemd. Hoeveel ‘gemengd-gehuwden’ er in Nederland waren, kon worden afgeleid uit de gegevens van de

---

¹ Verordening 6/1941. In Nijmegen laat burgemeester Steinweg de bekendmaking ‘Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede’ in de lokale dagbladen plaatsen.

² Zie hiervoor ons artikel *Aanmeldingsplicht voor Joden* op deze site, waarin een lijst is opgenomen van alle Nijmeegse inwoners die zich in deze periode bij de afdeling Bevolking hebben aangemeld. Bij de aanmelding moest f 1 leges worden betaald, waarvan de gemeente de helft moest afdragen aan de rijksoverheid. In RAN 2_40194 (legesbetalingen) wordt hierover verantwoording afgelegd. Ook dit document is te raadplegen op deze site.

hierboven genoemde verplichte registratie. In Nederland waren per 1 oktober 1941 ongeveer 7.388 Joodse vrouwen en 11.438 Joodse mannen, in totaal dus 18.826 Joden, met niet-Joden getrouwd.³ Om te voorkomen dat het aantal zich zou uitbreiden, vaardigden de bezettingsautoriteiten in maart 1942 het verbod uit op een 'gemengd huwelijk', zoals eerder ook in Duitsland was gebeurd. Bestaande huwelijken werden voorlopig nog ontzien.

Hoe ging de fascistische macht in Nederland om met deze 'gemengd-gehuwden'? Werden zij 'vrijgesteld' van vervolging en vernietiging? Aanvankelijk leek het daar op. Toen in de loop van 1942 steeds meer razzia's werden gehouden en vanaf 15 juli de transporten vanuit Westerbork naar 'tewerkstelling in het oosten' op gang kwamen, werden ook 'gemengd-gehuwde' Joden opgepakt, maar in veel gevallen werden ze 'officieel' nog met rust gelaten. Aanvankelijk wilde het Nederlandse bezettingsbestuur Joodse partners in 'gemengde' huwelijken niet ontzien, maar vanwege de gevolgen voor de eventuele kinderen, kwam Seyss-Inquart hierop terug.⁴ Men wilde het 'nog eens bespreken', maar men had wel besloten om Joodse partners zonder kinderen te deporteren. Omdat dit besluit indruiste tegen de instructies van Berlijn, liet men het voorlopig rusten. Voorlopig zouden de 'gemengd-gehuwden' worden 'gespaard'. Op 7 juli 1942 liet Aus der Fünfen aan de voorzitter van de Joodse Raad 'officieel' weten dat 'gemengd-gehuwden en halfjoden vrij' waren.⁵

'Vrij' betekende echter niet dat ze met rust gelaten werden. Tijdens de razzia van 2 augustus 1942, die gericht was tegen katholiek gedoopte Joden in Nederland, werden ook tal van 'gemengd-gehuwden' opgepakt en in kamp Amersfoort ingesloten. Hoewel de meesten onder hen nog dezelfde dag of kort daarop naar huis mochten terugkeren, werden er ook 'gemengd-gehuwden' doorgestuurd naar Westerbork.⁶

Slechter af dan in Duitsland

Vergeleken met Duitsland waren de 'gemengd-gehuwde' Joden in Nederland veel slechter af. Ook al werd er in Duitsland door verschillende instanties, met name de SS en de NSDAP, voortdurend op aangedrongen om *Halbjuden* (kinderen uit een 'gemengd' huwelijk) als 'voljoden' te beschouwen ('zu Juden zu schlagen', zoals ze dat noemden) waarmee ook Joodse

³ Deze gegevens werden door de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag, met aan het hoofd Jacob Lentz, afgeleid uit de informatie die de eerder genoemde aanmeldingsplicht had opgeleverd. Ze werden per 1 oktober 1941 verwerkt in: *Statistiek der bevolking van Joodschen bloede in Nederland*. (Aangehaald in: C. Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde Joden onder de Duitse bezetting*. Boom, Amsterdam 2007, p.187). Het blijven schattingen. Op 10 augustus 1942 noemt Jacob Lentz ten overstaan van Rauter een totaal van 12.498 *Mischehen*: 7.388 Joodse vrouwen en 12.498 Joodse mannen (zie: Presser, *Ondergang*, hoofdstuk V, p.89).

⁴ In een brief d.d. 2 juli 1942 aan de vier Generalkommissare 1942 schrijft Seyss-Inquart: 'Eine Überlegung der Folgerungen, die sich aus der von uns beabsichtigten Behandlung der privilegierten jüdischen Mischehen ergeben, lässt es notwendig erscheinen, den von uns eingenommenen Standpunkt nochmals zu überprüfen.' Aangehaald in C. Stuldreher, p.185. Deportatie van de Joodse ouder zou grote gevolgen hebben voor de kinderen uit deze huwelijken. Zijn conclusie is 'dass diese hier im lande verbleibenden Kinder, wenn der eine Ehebeziehungsweise Elternteil in der geplanten Weise ausgesiedelt werden würde, dauernd unter dem Eindruck dieser Aussiedlung stehen würde. Allen weiteren Folgerungen kan man sich lebhaft vorstellen.'

⁵ C. Stuldreher, o.c., p.189.

⁶ Zie hiervoor ook ons artikel *De razzia van 2 augustus 1942* op deze site.

ouders als ‘voljood’ behandeld zouden moeten worden, tot het einde van de oorlog werden ‘gemengd-gehuwde’ Joden in Duitsland ‘officieel’ niet vervolgd. Deze huwelijken golden als ‘geprivilegieerd’; Joden in *Mischehen* hoefden bijvoorbeeld geen Jodenster op hun kleding te dragen.⁷

Persoonsbewijs van Clara Cohen met het stempel ‘INHABER DIESES AUSWEISES, IST BIS AUF WEITERES VOM ARBEITSEINSATZ FREIGESTELLT.’ Amsterdam, 19 oktober 1942, nr. 102719. Bij de nummers 100.000 en volgende ging het om een *Mischehe*. (Bron: RAN, Beeldbank)

Dat Nederland veel verder wilde gaan dan ‘moederland’ Duitsland illustreert ook een *Vermerk* van 1 september 1942, geschreven door dr. Rothe, een medewerker van het Generalkommissariat für Finanz und Wirtschaft, waarin we kunnen lezen: “Der SD ist nach Mitteilung von Hauptsturmführer Zöpf grundsätzlich gegen jede Privilegierung der Mischehen, da man bei der grossen Zahl von Mischehen in den Niederlanden (...) durch eine solche Privilegierung die Durchführung der allgemeinen Entjudung ernstlich gefährden würde. Das Bestreben gehe dahin auf jede Weise, notfalls sogar durch eine besondere Gesetz, die Auflösung von Mischehen zu erleichtern.”⁸

Sperren

Toen in september 1942 voor verschillende groepen Joden ‘vrijstellingen voor tewerkstelling’ konden worden aangevraagd, de zogenoemde *Sperren*,⁹ werd ook aan ‘gemengd-gehuwden’ de gelegenheid geboden om deze ‘officiële’ vrijstelling te krijgen, door bij hun gemeente een ‘Verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk’ aan te vragen. In aanmerking hiervoor kwamen alleen Joodse mannen en vrouwen die ‘gemengd-gehuwd’ waren of waren geweest, op voorwaarde dat zij in leven zijnde kinderen hadden, en daarnaast nog Joodse

⁷ De nazi’s gruwelden bij de gedachte dat een Duitse Weermacht-soldaat met zijn Joodse vrouw, die een Jodenster op haar kleding zou dragen, over straat zou lopen. Een van de overwegingen om ‘gemengd-gehuwden’ in Duitsland niet te vervolgen was dat het oppakken en wegvoeren van Joodse partners diep zou ingrijpen in het leven van de niet-Joodse partners, kinderen en hun verwanten, waardoor er te veel sociale onrust zou kunnen ontstaan. De discussie over wat men met deze mensen aan moest bleef in Duitsland feitelijk tot aan het einde van de oorlog voortduren.

⁸ Stuldreher, o.c., p.192.

⁹ Zie ons artikel *Sperren in Nijmegen* op deze site.

vrouwen die op dat moment met een niet-Joodse partner waren getrouwd, ook als er geen kinderen geboren waren.¹⁰

Een voorbeeld van een 'Bewijs van ontvangst'. De afbeelding is afkomstig van JHM.

Weer werden er dus lijsten aangelegd waarmee de bezettingsmacht kon ingrijpen, als het zover was. In dezelfde periode, op 8 september, verlangde het bezettingsbestuur ook nog even tussendoor de opgave van overheids personeel 'wier echtgenoten van joodschen afkomst zijn', zodat deze werknemers in het voorjaar daarop konden worden ontslagen. En bij de ontruiming van de Joodse werkkampen op 1 oktober 1942 en de deportatie van de gezinsleden van deze mannen een dag later moest van 'gemengd-gehuwden' die kinderloos waren of kinderen hadden die ouder waren dan 16 jaar, het 'Joodse deel' naar Westerbork.¹¹

Vanaf 1 oktober kregen 'gemengd-gehuwde' Joden in hun persoonsbewijs een stempel met een *Sperre*-nummer tussen de 100.000 en 110.000. Had je als Joodse partner in je

¹⁰ Rauter schrijft erover aan Himmler op 10 september 1942: "Das Zusammenfangen der Juden macht uns die allergrössten Kopfzerbrechen. Auf keinen Fall will ich irgend einen Zug ausfallen lassen, denn was weg ist, ist weg. Bis 15.10.42 sind die Mischehen qualifiziert und die Rüstungsarbeiter, Diamantschleifer usw, so dass damit dann das grosse Reinemachen in Holland beginnen kann." Hij zou nog wel meer willen schrijft hij iets verderop: "Bei den Mischehen schieben wir, sofern keine Kinder vorhanden sind, mit Genehmigung des Reichskommissars den jüdischen Teil nach dem Osten ab, denn ich musste feststellen, dass in den letzten drei Jahren unerhört viele Mischehen geschlossen worden sind, die noch kinderlos sind. Da kann noch viel Unheil vermieden werden. Eigentlich musste man auch dort, wo der Mann Volljude ist, die Mischehe mit nach dem Osten nehmen, wenn nicht besondere Umstände dagegen sprechen." Zie ook de brief van Rauter aan Himmler waarin hij voorstelt 6.000 kinderloze Joodse partners in een gemengd huwelijk op te pakken. De brieven zijn verzameld door N. In 't Veld in: *De SS en Nederland, Documenten uit SS-Archieven, 1935-1945*, Den Haag, 1976.

¹¹ Presser, o.c., p.301.

persoonsbewijs zo'n nummer, met de mededeling dat je voorlopig was 'vrijgesteld van tewerkstelling', dan betekende dit geenszins dat je met rust werd gelaten. Had je geen kinderen, dan was de mannelijke Joodse partner zijn leven niet zeker. De Joodse partner was ook vogelvrij na een scheiding, of na het overlijden van zijn of haar partner. Zij moesten zich, anders dan de Joodse partners in *privilegierte Mischehen* in Duitsland, even strikt houden aan dezelfde eindeloze reeks fascistische anti-Joodse voorschriften als andere Joden. Zo mochten ze zich niet vertonen op plekken die verboden waren voor Joden, moesten zij ook vanaf mei 1942 de Jodenster op hun kleren dragen,¹² en mochten ze zich na 20 uur niet meer op straat vertonen. Bij de minste overtreding van een van de vele voorschriften werden zij als 'strafgeval' naar Westerbork gestuurd, waar ze als eersten in aanmerking kwamen voor transport naar Auschwitz. Verder kwam het regelmatig voor dat 'gemengd-gehuwde' Joden ook zonder 'overtreding' werden opgepakt en naar Westerbork gebracht. Steeds weer bleken er 'gemengd-gehuwde' Joden, protestantse Joden en anderen die volgens de geldende regels niet opgepakt zouden mogen worden, in het kamp te zitten. "Al die Joden drongen in Westerbork op een nader onderzoek aan – daar kwam het soms wél soms niet toe."¹³

Toen in april 1943 heel Nederland, met uitzondering van Amsterdam, 'judenrein' moest worden gemaakt en alle Joden zich in Kamp Vught moesten melden of - als ze hiervoor te ziek waren - naar Westerbork werden gebracht, werd voor 'gemengd-gehuwden' in het algemeen nog een uitzondering gemaakt. Dat gold echter niet voor Joodse echtgenoten van wie de 'arische' partner gestorven was of wanneer het huwelijk door scheiding was ontbonden en er geen kinderen of kleinkinderen waren. Deze moesten ook naar Vught en, als ze ziek waren, naar Westerbork. De overige 'gemengd-gehuwden' hoefden zich over hun veiligheid overigens geen illusies te maken. Zo liet Rauter op 21 maart 1943 in een toespraak tot de Nederlandse SS duidelijk weten dat er binnen afzienbare tijd in Nederland geen Jood meer te vinden zou zijn "der frei in den Strassen rundläuft", uitgezonderd de gemengd-gehuwden met kinderen "mit denen wir noch zu sprechen haben." Hij zou "sehr froh sein, wenn die Judenfrage einmal geklärt sein wird." "Ehe die Juden nicht entfernt sind, werden wir nimmer Ruhe bekommen." "Dies ist keine schöne Aufgabe, es ist smutzige Arbeit."¹⁴

Tewerkstelling

'Gemengd-gehuwden' werden ook te pas en te onpas opgeroepen voor tewerkstelling in projecten en kampen. Nadat velen van hun inkomsten en bezittingen waren beroofd, en hierdoor werkloos waren gemaakt, werden ze, apart van andere werklozen die ook te werk konden worden gesteld, regelmatig 'ingezet' in allerlei projecten. In 1943 en 1944 werden Joodse mannen uit 'gemengde huwelijken' tewerkgesteld in arbeidskampen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, maar ook bij Schiphol, Den Helder en bij vliegveld Havelte. "Het is wat wij zouden willen aanduiden als het heen en weer gegooi in verschillende richtingen van

¹² In de circulaire over de vaststelling van een gemengd huwelijk wordt expliciet vermeld dat de Joodse partner die zich voor de verklaring persoonlijk bij de gemeente moest melden, op weg van en naar het gemeentehuis de Jodenster moest dragen.

¹³ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, dl.8, 2^e helft, p.730. In de eerste zes maanden van 1944 werden er 350 'gemengd-gehuwde' Joden als strafgeval in Westerbork binnengebracht. Zie: NIOD 250i_0208.

¹⁴ Het proces Rauter, p.41-43; aangehaald in Presser, p.348.

groepen Joden in wat doorgaans werkverruiming heette, maar voor de betrokkenen hinder, onrust, geplaag of getreiter betekende (...). Nu weer eens moeten honderden Joden zus, dan weer enige tientallen zo, van elke groep splitst men weer groepjes af, men roept op en stuurt de mensen naar huis, men roept op en roept een deel wel op, een ander niet, men roept niet op, men pakt op en stuurt terug, of niet terug of eerst wel terug, dan weer niet of beide gelijktijdig; men 'keurt' voor werkkampen en laat de mensen thuis of laat ze komen, allemaal of een deel, men keurt ze voor het ene kamp en zendt ze naar het andere of stelt ze te werk in een arbeidsproject, soms tegen vergoeding, soms zonder vergoeding (...)."¹⁵

Sterilisatie

In datzelfde jaar wordt ook actief nagedacht over sterilisatie van 'gemengd-gehuwde' Joden, al dan niet vrijwillig. Ook hierin ging men veel verder dan in Duitsland. Op 14 mei 1943 riep Aus der Fünten, samen met kampcommandant Gemmeker, in Westerbork alle 'gemengd-gehuwden' met kinderen, dat waren er 103, in de grote zaal bijeen, waarin hij hun mededeelde dat zij de keuze hadden tussen sterilisatie en "nu ja, u weet wel wat hier alle dinsdagen gebeurt." Binnen een half uur moesten ze beslissen. Wie de zaal verliet, gold als weigeraar, dus overleg met hun niet-Joodse partners buiten Westerbork was uitgesloten.¹⁶ Wim Loeb, een van de aanwezigen in de zaal, schrijft hierover: "Totale paniek brak uit. Enkelen zakten bewusteloos ineem. Anderen kregen een aanval van hysterie. Overleg met de echtgenote thuis werd niet toegestaan. Ik ben naar buiten gegaan. Ik ging nog liever op transport dan verminkt terug te moeten keren bij mijn vrouw. Wij waren nog niet zo lang getrouwd en ik had het idee dat de basis voor een gezond huwelijk weggeslagen zou worden door sterilisatie."¹⁷

In september 1943 bepaalde Arthur Seyss-Inquart in overeenstemming met Rauter: "De Rijkscommissaris van het bezette Nederlandse Gebied heeft ~~namelijk~~ in overeenstemming met den Reichsführer-SS bepaald, dat de in Nederland in een gemengd huwelijk levende joden (met of zonder kinderen) ~~waarvan het bewijs is geleverd, dat zij onvruchtbaar zijn~~, van de verplichting tot het dragen van een jodenster vrijgesteld kunnen worden. Over ieder geval van de bovenbedoelde verplichting wordt beschikt door de Deutsche Sicherheitspolizei en wel in het bijzonder door de Zentralstelle für jüdische Auswanderung te Amsterdam, welke met de uitvoering van deze regeling is belast. De indertijd voor betrokkenen uitgegeven persoonsbewijzen worden bij het verkrijgen van de hierboven bedoelde vrijstelling ingetrokken en vervangen door een nieuw persoonsbewijs voorzien van een rood omrande open letter 'J'."¹⁸

Joodse partners in 'gemengde' huwelijken werden onder druk gezet om een medisch attest van onvruchtbaarheid te gaan halen. Zo'n bewijs kon verkregen worden door sterilisatie, maar

¹⁵ Presser, p.234, 235. Over het werkkamp in Havelte, zie: Wim van der Wijk, *De gemengd gehuwde Joden in Havelte in oorlogstijd*, Havelte, 2020.

¹⁶ Presser o.c, p.362. Een jaar later werd in Westerbork opnieuw druk uitgeoefend.

¹⁷ Hans van Dijk, Mirjam Bartelsman, *Deportatie of sterilisatie*. In: De Volkskrant 24 januari 1998.

¹⁸ NIOD 100_166. Het citaat komt uit een concept of de kladversie van een bericht van de Directeur-Generaal van de Politie (Nm.) van 2 september 1943 aan de wnd. Gew. Politiepresident. De doorhalingen staan in dit concept. Het concept is ondertekend 'namens dezen' door de Chef van de Algemeenen Staf, de Majoor, Maarleveld.

onvruchtbaarheid kon ook aangetoond worden vanwege de leeftijd van man of vrouw, of vanwege lichamelijke aandoeningen. Met zo'n bewijs konden zij dan 'ontsterd' worden, dat wil zeggen vrijgesteld van het dragen van de Jodenster. De zwarte 'J' in het persoonsbewijs, werd dan vervangen door een rood omrande open letter 'J'. Sterilisaties werden echter, voor zover wij weten, niet op grote schaal uitgevoerd. Er schijnt ook regelmatig de hand mee te zijn gelicht.¹⁹

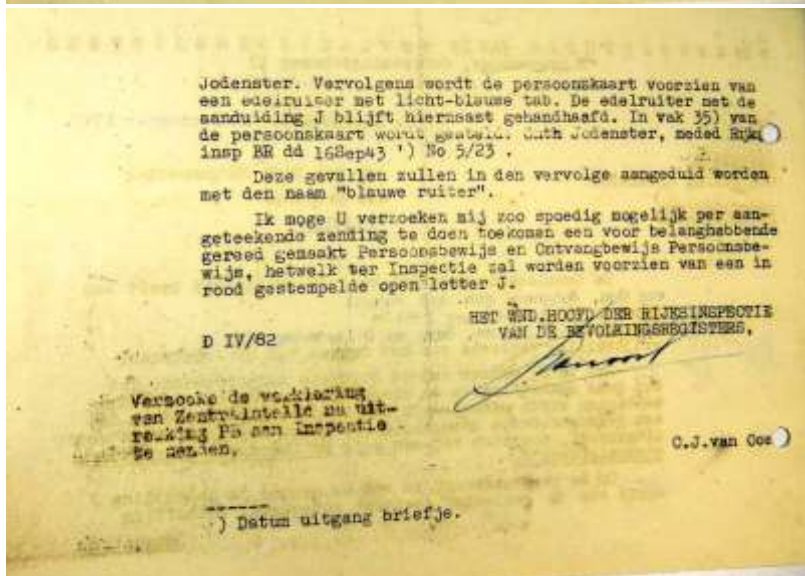
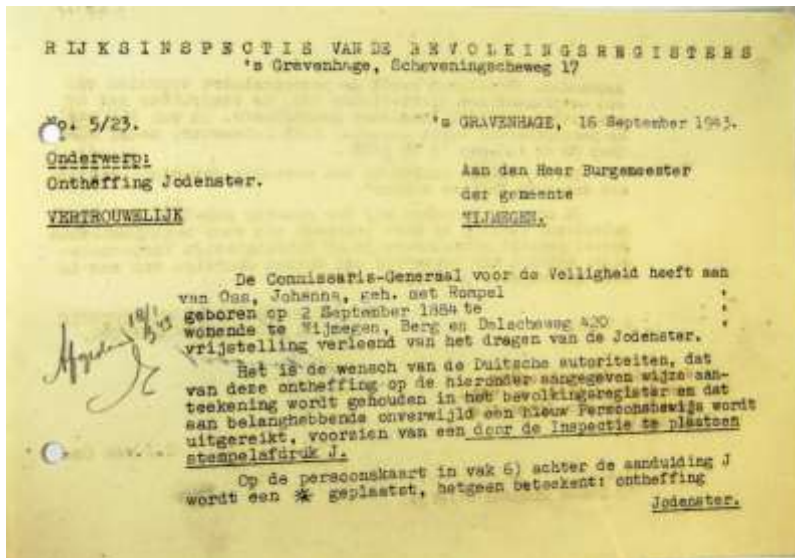
Met een rode 'J' in het persoonsbewijs was je weliswaar bevrijd van het dragen van de Jodenster, en vrijgesteld van nog een klein aantal andere verplichtingen, maar van een hele reeks ook niet. Zo mocht je niet trouwen of buitenechtelijk verkeer hebben met niet-Joden, wel reizen maar niet verhuizen, wel sportwedstrijden bijwonen maar niet zelf sporten, wel reizen met het openbaar vervoer maar niet in restauratie- of slaapwagens, wel openbare leeszalen en musea bezoeken, maar geen wetenschappelijke bibliotheken, enzovoort, enzovoort. Ook moest je je op eigen initiatief elk half jaar melden bij de SD, te beginnen op 1 december 1943.

In Nijmegen hadden zich, volgens een bewaard gebleven lijst van juli 1944, op 1 december 1943 vijftien Nijmeegse Joodse partners hiervoor bij de *Dienststelle* gemeld, en in het voorjaar van 1944 nog eens twee.²⁰

---

¹⁹ Een familielid van Levie Glaser, die 'gemengd-gehuwd' was met de katholieke Johanna van Kesteren, hoorde na de oorlog dat Levie in die periode naar Amsterdam was gegaan om zich te laten steriliseren; hij liep toen al tegen de 70 jaar. In Amsterdam gaf men hem zonder behandeling een attest (mondelijke mededeling aan de auteurs). Vooral de SS'ers Rauter en Harster maakten zich in Nederland sterk voor sterilisatie. Op 5 mei 1943 werd een maatregel van kracht die bepaalde dat alleen Joodse partners met kinderen uit een gemengd huwelijk in Nederland konden blijven als van hen geen nakomelingschap meer te verwachten viel. Gestreefd werd naar 'vrijwillige' sterilisatie. De noodzakelijke operaties moesten worden uitgevoerd in Amsterdam. Zie ook: Hans van Dijk en Mirjam Bartelsman, *Sterilisatie of deportatie*, de Volkskrant, 24 januari 1998.

²⁰ In het Regionaal Archief in Nijmegen bevindt zich een dossier met de namen van degenen die in de loop van de tweede helft van 1943 en de eerste helft van 1944 zijn vrijgesteld van het dragen van de ster; hier wordt geen reden van de vrijstelling gegeven. Zie RAN 2_40214. Voor de namen zie Bijlage V. Zie ook: NIOD 077_1437 Staten met opgave van de namen van gemengd gehuwde joden in de provincies Gelderland en Overijssel, 1944. Verder ook: NIOD 077_1439 Stukken betreffende aanmeldingen van Sternbefreite joden in het ressort van de Aussenstellen 's-Hertogenbosch, Amsterdam, Maastricht en Arnhem, 1944. Feitelijk bevatten deze stukken alleen materiaal uit Maastricht en Den Bosch.

Johanna van Oss. Vrijstelling voor het dragen van de Jodenster (zie bijlage V).

‘Gemengd-gehuwden’ in Nijmegen

Terug naar Nijmegen. Hoe verging het de ‘gemengd-gehuwde’ Joden hier? Nijmegen telde ongeveer 50 ‘gemengde’ huwelijken. Dit is een schatting, want dit soort aantallen hangt uiteraard veel af van het moment waarop geteld wordt en hoe er geteld wordt. Over het aantal kunnen we putten uit enkele bronnen. Toen de Joodse partners in zo’n huwelijk in september 1942 ‘vrijstelling van tewerkstelling’ konden verkrijgen door hun huwelijk officieel tot een ‘gemengd-huwelijk’ te laten verklaren, vroegen in Nijmegen 50 Joodse inwoners deze verklaring aan, waarbij er zeven ongeldig werden gemaakt. In totaal werden er dus 43 verklaringen uitgereikt.²¹ Deze verklaring gold ‘formeel’ – we blijven dit begrip tussen apostroffen zetten – als een vrijstelling, een *Sperre*, zoals op dat moment ook o.a. medewerkers van de Joodse Raad die hadden. Zoals we eerder vermeldden, kregen ‘gemengd-

²¹ RAN 2_40198, waarin ook de circulaire en het persbericht is opgenomen (ook op deze site te vinden). Ook: RAN 2_4742. Voor de lijst zie Bijlage I.

gehuwden' in die periode een stempel in hun persoonsbewijs met de tekst 'bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt' en een *Sperre*-nummer tussen 100.000 tot 110.000.

<h2 style="text-align: center;">Bekendmaking</h2> <p>Van officieele zijde wordt medege- deeld:</p> <p>Teneinde te kunnen nagaan of er redenen bestaan om vrijstelling te verleenen van tewerkstelling, kunnen de navolgende categorieën van personen bij het bevolkingsregister van de plaats hunner inwoning een daartoe strekkend verzoek indienen:</p> <p>a. Joden en jodinnen, in zoover er uit een tegenwoordig of vroeger huwelijk met een niet-jood nakomelingen zijn, die niet als joden beschouwd worden;</p> <p>b. Jodinnen, die thans nog met een niet-jood gehuwd zijn.</p> <p>Desbetreffende verzoeken moeten tusschen 15 en 25 September 1942 (in Amsterdam tusschen 15 September en 1 October 1942) ingediend worden.</p>	<p>Eventueel zullen nadere uren door de bevolkingsregisters bekend gemaakt worden.</p> <p>Zij, die een verzoek indienen, moeten in persoon verschijnen en kunnen zich slechts in gemotiveerde gevallen door hun echtgenoot (echtgenote) doen vertegenwoordigen.</p> <p>Medegebracht moeten worden: het persoonsbewijs en gedocumenteerde bewijsstukken betreffende de huwelijksvoltrekking en de nakomelingschap.</p> <p>Elk verzoek wordt schriftelijk bevestigd. De commissaris-generaal voor de Openbare Veiligheid of een daartoe door dezen aangewezen instantie beslist later over de ingediende verzoeken. Reisvergunningen moeten op de gebruikelijke wijze worden aangevraagd.</p> <p>De kosten voor de behandeling van een ingediend verzoek bedragen f 2.— te voldoen bij het plaatselijke bevolkingsregister.</p>
--	---

Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, 12 september 1942

Op 22 april 1943, nadat heel Nederland, met uitzondering van Amsterdam, 'judenrein' was gemaakt, stuurt de Nijmeegse politiecommissaris Van Dijk aan de Gewestelijke Politiepresident Walraven op diens verzoek een overzicht van 50 nog in Nijmegen wonende 'gemengd-gehuwde' Joden.²² Daarnaast is er ook een lijst die waarnemend korpscommandant van de Nijmeegse politie Van Aperen op 7 september 1943 stuurde aan de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Arnhem.²³ We beschikken ook nog over een lijst die de gemeente Nijmegen op 27 november 1943 opstelde van "gemengd gehuwde joden, aan wie door de gemeente mogelijke ondersteuningsbetalingen worden gedaan." Op deze lijst staan 28 personen. Let wel: "Hierbij is geen opgave gedaan van personen, waarvan bekend is, dat zij een goedbetaalde betrekking genieten."²⁴

Verder is er een dossier op het Regionaal Archief in Nijmegen aanwezig waarin achttien Nijmeegse Joden via de *Zentralstelle* in Amsterdam formeel vrijgesteld worden voor het dragen van de Jodenster. Dat gebeurde in de periode juli 1943 tot april 1944.²⁵ En ten slotte is er nog de opgave die in juli 1944 wordt verlangd van zogeheten 'sternbefreite Juden' in de provincies Gelderland en Overijssel. Dat zijn 'gemengd-gehuwde' Joden die via een doktersverklaring bewezen onvruchtbaar zijn verklaard, hetzij door sterilisatie, hetzij vanwege

²² NIOD 100_144. Voor de lijst zie Bijlage II.

²³ NIOD 100_166. Voor de lijst zie Bijlage III. Van Aperen volgde politiecommissaris Van Dijk op, die in 1943 werd geliquideerd.

²⁴ RAN 2_40200. Voor de lijst zie Bijlage IV.

²⁵ RAN 2_40214. Voor de personen zie Bijlage V. Het moet ook hier gaan om de vrijstelling op grond van een medisch attest van sterilisatie, behalve bij Paul Drukker.

de hoge leeftijd of een chronische lichamelijke aandoening. Op de Nijmeegse lijst staan 17 namen.²⁶

Tewerkgesteld

Eerder zagen we al dat gemengd-gehuwde Joden in Nederland regelmatig tewerk werden gesteld. Over de mate waarin dat in Nijmegen gebeurde hebben we te weinig bronnen gevonden. Dat het gebeurde staat vast. Werkloos gemaakte Joden werden al vanaf begin 1942 in afzonderlijke 'Joodse werkkampen' opgesloten.²⁷ Ook zij die achterbleven werden voor allerlei werkzaamheden opgeroepen. Harry van Geuns meldt dat hij in de lente van 1942 met een groepje werkloze Joden werd opgeroepen voor een klus: "Ik herinner me nog dat ik (...) op een gegeven moment leden van de Duitse Feldgendarmerie zag rondlopen. Die kende ik nog van enkele maanden daarvoor, toen ik en andere Joodse mannen voor de Ortskommandatur aan de van Schaeck Mathonsingel Spaanse ruiters hadden moeten maken."²⁸ Over dit werken bij de Ortskommandatur verklaart Willy Bühe, die als *Judensachbearbeiter* aan de Aussentelle van de Sipo en SD in Arnhem was verbonden, na de oorlog: "In Nijmegen wurden ohne Grund die Juden aus ihren Wohnungen geholt um zu arbeiten bei der Ortskommandatur eingetrilt, jedoch ohne Bezahlung."²⁹

En Clara Drielsma, die in 1942 verbonden was aan de Joodse School,³⁰ vertelde na de oorlog in haar verslag over deze periode: "Op een morgen kwam dr. Hollander de school binnen. Hij vertelde, dat er weer op bevel gewerkt moest worden. Er moesten, onder leiding van een N.S.B. kolenboer uit de Ziekerstraat, kolen gesjouwd worden. Ik vroeg, wie deze keer de uitverkorenen waren en hij noemde behalve de naam van mijn broer o.a. ook die van een zekere Spier, die door de Joodse gemeenschap niet werd vertrouwd."³¹ 'Onder leiding van een N.S.B. kolenboer': moesten ze kolen lossen onder zijn leiding, of moesten ze voor deze kolenboer aan het werk?

De enige aanwijzing voor het tewerkstellen van 'gemengd-gehuwden' in Nijmegen komen we tegen in een naoorlogse verklaring van Raphael Israël. In 1944 was hij 'Voorzitter van de Joodse Raad voor gemengd-gehuwde Joden in Nijmegen', zoals hij het zelf uitdrukte. Op dat moment waren er in Nijmegen (zoals in de rest van Nederland), afgezien van ondergedoken Joden, alleen nog 'gemengd-gehuwde' Joden. Hij beschikte in deze functie over een vergunning om na 20 uur op straat te mogen komen. "Deze vergunning was mij op uitdrukkelijk verlangen van de Opperluitenant van Politie Verstappen verstrekt, daar ik, indien nodig, andere gemengd gehuwde Joden ook na 20 uur kon aanzeggen, waar en wanneer zij

²⁶ NIOD 077 inv.nr. 1437. Voor de lijst zie Bijlage VI.

²⁷ Meer hierover in ons artikel *De gang naar de Joodse werkkampen en de razzia van 2 oktober 1942* op deze site.

²⁸ Interview in De Gelderlander van 19 maart 1994. Een vervelende klus: Spaanse Ruiters zijn rollen prikkeldraad in houten frames.

²⁹ NA CABR 108722, Procureur-Fiscaal Arnhem E 18950, W.F.P.J. Bühe (02-03-1902), Bureau Opsporing.

³⁰ Zie over deze school ons artikel *Van school gestuurd* op deze site.

³¹ RAN 146_50 Rogier, Oorlogsverslag van Clara Drielsma. Bij de broer van Carla gaat het om Henri Drielsma, bij Spier gaat het om Jacob van Spier, die inderdaad voor de SD werkte. Wij hebben geen zekerheid over welke kolenboer het hier gaat.

zich beschikbaar moesten stellen voor het lossen van kolen. Tot het verrichten van die werkzaamheden werden n.l. de gemengd gehuwde Joden talrijke malen verplicht.³² Weer die kolen.

GEMEENTE → NIJMEGEN.

Lijst van gemengd gehuwde joden, aan wie door de gemeente mogelijk ondersteuningsbetalingen worden gedaan.
(Hierbij is geen opgave gedaan van personen, waarvan bekend is, dat zij een reeds betaalde betrekking genieten.)

Naam en voorletters	Adres in de gemeente
Brantjes, W.	Piersonstraat 23
Schaeffer, A.A.M.	v. Welderenstr. 129
Israël, R.	In de Betouwstr. 36
van Brink, H.S.M.	Anemoonstr. 19
Nooitrust, L.	O. Nonnend. weg 27
van Thiel, A.J.	Derde Walstr. 46
Janssen, A.W.	Doffendaal 45/60
Tomas, E.	Koninginnelaan 195
van de Zand, H.W.	Gapersgas 2
Rothe, W.G.H.	Dr. J. Berendsstr. 82
Grosser, I.I.	Vondelstr. 14
Rubens, I.B.	Stieltjesstr. 16
Trijtel, M.	Bloemerstr. 146
Knijff, A.C.	ten Katestr. 20
Broekman, H.J.	Hatertscheweg 639
van Spier, J.	Coehoornstr. 21
Cornelisse, H.W.A.	v. Rosendaalstr. 41
Haagman, W.	de Genestetlaan 39
Frankenhuis, L.	In de Betouwstr. 36
Reijnders, H.J.	Observantenstr. 7
Brandt, wed. A.F.C. geb. Cohen, C.	Rembrandtstr. 1
Reekers, W.	Houtstr. 30
Dietvors, L.L.C.A.	Ruisdaelstr. 53
Frank, Aleida	Ruisdaelstr. 53
Reinders, echtg. W.A. geb. Wolff, D.	Nieuwe Markt 76
Baaij, L.J.	Roorstr. 30
Glaser, L.	Platenmakersstr. 12
Buis, wed. H.E. geb. Moses, R.	K. Beynenstr. 22

NIJMEGEN, 27 November 1943.
Afdeling B.V.M.

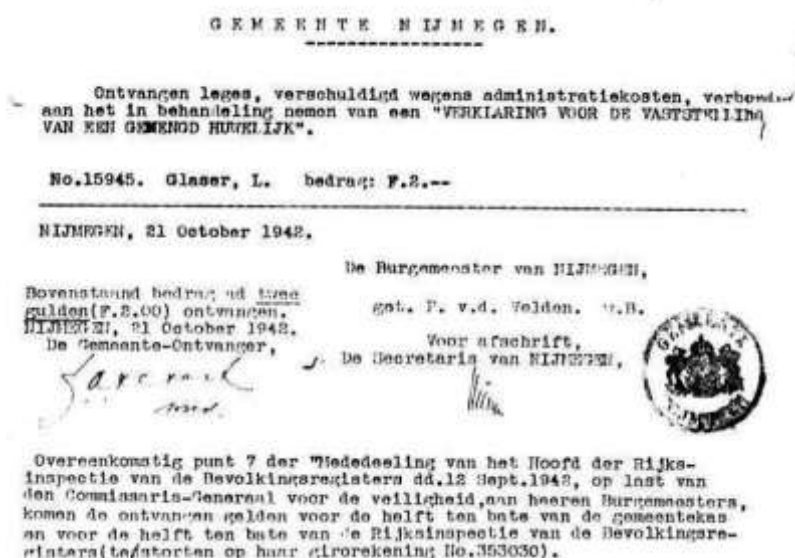
my Geronden aan: Dir. Soc. Laken, via Weth. Wolraak.
- Drs.

Lijst uit RAN 2_40200. De lijst zal zeker zijn opgesteld in verband met de mogelijke voorgenomen tewerkstelling. Zie ook: GA 2133_37.³³ De deels weggevalen namen zijn Tokkie en Roos.

³² NA CABR Wiebe inv.nr.6742, doos 38, 13d.

³³ Op 24 November 1943 vraagt Van Heemstra (Commissaris van de Provincie Gelderland) aan de burgemeesters van Gelderland om een overzicht van ondersteuningsbetalingen, m.n. aan Joden die gemengd zijn gehuwd. Gelders Archief 2133_37.

En dan is er ook nog het kamp Havelte. Vanaf 29 februari 1944 werden hiervoor niet meer alleen 'gemengd-gehuwden' uit de drie grote steden opgeroepen, maar ook die uit de 'provincies' (tussen 18 en 60 jaar). Er werkten daar ongeveer 500 gemengd-gehuwde Joodse mannen.³⁴ We beschikken niet over aanwijzingen dat er Joodse mannen uit Nijmegen tewerk werden gesteld. Waarschijnlijk heeft een aantal wel een oproep hiervoor in de bus gehad. Verderop in dit artikel komen we hier nog op terug.

Legesbetaling i.v.m. de aanmelding van een gemengd huwelijk, Levie Glaser. Hij kreeg de verklaring niet onmiddellijk in september.

Onzekere woonsituatie

Een groot deel van de zogeheten 'gemengd-gehuwden' trekt in de loop van 1942 en 1943 - een enkel gezin nog vlak daarvoor of erna - in een andere woning. We weten dat dit in een aantal gevallen gedwongen is gebeurd en we denken dat er ook dwang zal zijn geweest in nog een aantal andere gevallen. Anderen zullen misschien zijn verhuisd onder druk van de economische omstandigheden. We moeten constateren dat we hierover weinig stukken hebben kunnen vinden, maar het feit dat ruim de helft van deze categorie mensen toen verhuisde lijkt ons statistisch relevant. Zeker is dat een ijverige ambtenaar op de Woningkaarten bij allen (op twee na) een kruisje voor de naam zet.³⁵ Wat steeds meespeelt in deze hele periode is dat het aan Joden verboden was om zonder uitdrukkelijke toestemming van woonplaats te veranderen; dat gold ook voor verhuizing binnen een gemeente. Rauter was uiteindelijk verantwoordelijk voor de uitgifte van de vergunningen.³⁶

³⁴ Beslissing van *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* Amsterdam van 29 februari 1944.

³⁵ Woningkaarten zijn ook in te zien via de site kaart.nijmegen.nl (Historische @tlas Nijmegen).

³⁶ Zie over de Bekendmaking van 15 september 1941 meer in ons artikel *Voor Joden verboden* op deze site. Bekendmaking Nijmegen: zie RAN 2_40213. De plichten komen bovenop wat al geregeld was in het Besluit Bevolkingsboekhouding, Staatsblad 1936, no. 342, dat o.m. de plicht regelt om je in- of uit te schrijven in het Bevolkingsregister bij verhuizing e.d. Op 15 september wordt het aan alle burgers verboden te verhuizen zonder vergunning, zie o.m. RAN 214_420, Verbod zich in Nijmegen te vestigen of om binnen Nijmegen te verhuizen; 11 december 1942.

In de beginfase waren er uiteenlopende maatregelen die ten grondslag lagen aan de dwang. David Manassen moest op 16 juli 1942 met zijn gezin zijn huis verlaten; hij verliest daarbij bijna zijn complete kostbare inboedel inclusief zijn bibliotheek en schilderijen.³⁷ Het gezin van Theo Rubens moest weg uit hun hotel 'Mariënboom' aan de Groesbeekseweg, omdat het door de Wehrmacht gevorderd was; zij kregen hiervoor ook geen compensatiebetalingen. Dina van Beugen werkte en woonde in Hotel Bellevue aan de Spoorstraat maar moest het werk en de woning opgeven in augustus 1942, omdat zij als Jodin niet meer mocht werken voor een niet-Jood en er ook niet meer mocht wonen. Zij ging naar het pension van Van Geuns op de Johannes Vijghstraat, waar steeds meer inwoners met een Joodse achtergrond gingen wonen.³⁸ Drie maanden later werden de meesten van hen weggevoerd. De gezinnen van Raphael Israël en het echtpaar Frankenhuis-Kieszhauer kregen van de Ortskommandant het bevel om hun woningen per 1 augustus te verlaten.³⁹ We komen op deze twee gevallen verderop in dit artikel nog terug. Enkele maanden later moeten de echtgenotes hun nieuwe onderkomen opnieuw verlaten - de mannen zijn inmiddels opgepakt. Levie Glaser verhuisde in juli 1943 in de Platenmakersstraat naar een pand schuin aan de overkant; een nakomeling van Levie verklaarde ons dat hij met zekerheid wist dat dit niet vrijwillig gebeurde. Jeannetta Hartogs, haar man Hendrik van de Zand en hun kinderen verhuisden naar Gapersgas 2. Zij brachten hun inboedel her en der onder, naar het schijnt uit vrees voor confiscatie of voor erger.⁴⁰

Emanuel Tokkie verliet met zijn gezin zijn huis en ging bij zijn zus wonen in het ouderlijk huis: zijn ouders waren inmiddels gedeporteerd. Het huis van Lea van Brink, vrouw van W. Brantjes, wordt in november 1943 zonder pardon aan de NSB'er Th. W.J. Stapper gegeven. Stappers vrouw Jacoba Kreffer vertelt dat ze aan het begin van de oorlog met twee kleine kinderen in de Pauwelstraat op driehoog een paar kamers hadden. "Begin 1943 hoorden we dat jodenwoningen onder NSB-agenten werden verdeeld. Mijn man ging naar Van Elferen. Kort hierop, naar ik meen einde februari 1943, kwam de politieagent Van Elferen aan mijn woning in de Pauwelstraat alhier en vroeg aan mij, of ik met hem meeding." Van Elferen biedt hun de woning aan van Erna Markreich en Mauritz Wurms, Jan Luykenstraat 40; die vinden zij te min. Vervolgens biedt hij haar de woning aan van Carolina Heineman en Jacob de Jong op Van den Havestraat 84. Ook deze vinden ze te min, maar ze nemen wel zijn inboedel mee; de bewoners waren al gedeporteerd. Uiteindelijk accepteren ze het huis van Lea van Brink op de Voorstadslaan 177.⁴¹ In het huis van de 'gemengd-gehuwde' weduwe Van Benthem gaat begin 1944 de hoofdcommissaris van Politie Versloot wonen. Hiernaast waren er nog enkelen die

---

³⁷ RAN 579_480, Brief van D. Manassen, afschrift van een brief die Manassen 4 mei 1950 schreef aan L. Schotting.

³⁸ NA CABR WIEBE Inv.nr.6742, doos 38, 14; en: CABR inv.nr. 76998 (Van Elferen). Onder meer het gezin De Wijze van de Graafseweg kwam er terecht na uit hun huis te zijn gezet.

³⁹ RAN 146_10 Rogier - Aantekeningen bij het archief van de Secretarie Algemene Zaken van de gemeente Nijmegen 1940 - 1946

⁴⁰ Hun latere schoondochter vertelt hierover in Bart Janssen, *De pijn die blijft*. Nijmegen 2019, p.842.

⁴¹ Gegevens over de woning Voorstadslaan 177, zie NA CABR Wiebe I, Bijz. Strafkamer 62. Van Elferen is een van de agenten van de 'Politieke Dienst'. Het gezin van Lea van Brink gaat wonen op de Piersonstraat 23. Haar man overlijdt in 1945. Zie de persoonskaart van Lea van Brink. De verklaring van Kreffer is een duidelijk bewijs dat de woningen in de picture stonden en dat ook gekeken werd naar woningen van zogeheten 'gemengd-gehuwden'.

hun huis verlieten omdat zij onderdoken, zoals de al genoemde Kurt Basch en mogelijk ook de zus van Lea van Brink, Geertruida.⁴²

Wat als je een Mischling bent?

De ‘gemengd-gehuwden’ hadden vaak kinderen, bij de mannen was dit zelfs een voorwaarde om als zodanig geregistreerd te worden; dit moesten dan kinderen zijn van de niet-joodse partner. Als er alleen kinderen waren uit een vorige relatie met een Joodse vrouw, werd het nieuwe huwelijk niet als ‘gemengd’ geregistreerd. Deze kinderen werden als *Mischlinge* geregistreerd, in de aanvankelijke lijsten als B1 en in de latere lijsten als G1. Kinderen waren het, maar natuurlijk waren zij soms al volwassen en in veel gevallen hadden zij ook een gezin gesticht. De opzet van het systeem was uiteindelijk gebaseerd op de *Nürnberger Rassengesetze* en is uiteindelijk onnavolgbaar in al zijn consequenties en redeneringen. Welke combinaties waren er allemaal mogelijk? Laten we het er nu op houden dat de kleinkinderen werden geregistreerd als G2. Ook zij allen werden lastiggevallen en opgejaagd, zij allen hadden bovendien vrienden en vooral verwanten die werden weggerukt. We noemen hier slechts enkele gevallen.

Leonardus van Brink en Heintje van Duijl worden uit hun huis verjaagd op de Wolfkuilseweg dat geconfisqueerd zal worden en later nog door de gemeente zal aangekocht worden via de makelaar Claase.⁴³ Zij gaan wonen bij hun dochter Lea en haar gezin op de Voorstadslaan, die we hier net al noemden. Leonardus doet noodgedwongen naspeuringen naar zijn afkomst, hij betwist dat hij drie of vier Joodse grootouders heeft. Begin april 1943 komt het ‘verlossende’ woord: hij wordt niet langer geregistreerd als J maar als G1 en feitelijk wordt hun huwelijk hiermee ‘gemengd’. Maar nog geen week later zitten zij in Kamp Vught, een maand later worden zij vermoord in Sobibor. Hun kinderen - aanvankelijk als G1 geregistreerd en vervolgens als J, maar ‘gemengd-gehuwd’ - blijven verweesd achter, maar dat niet alleen: dochter Lea moet haar woning verlaten, zoals hierboven al besproken.⁴⁴

We denken hier ook aan Albert Cohn en Rachel Mendes da Costa, we komen op haar nog terug: hij *Mischling* én zij levend in een *Mischehe*, maar zij gingen beiden ten onder. We denken aan de kinderen van de ook eerder genoemde Julius (Israël) Cohen: hij zat gevangen en werd gedeporteerd, aanleiding voor zijn wat oudere zonen om te vluchten naar Frankrijk of om onder te duiken.

We denken aan Salomon Spier. Hij heeft in 1941 aan Wilbers opgegeven twee Joodse grootouders te hebben en heeft daarvoor toen f 1 moeten betalen. Net zoals Albert Cohn probeert hij lange tijd anoniem te leven; hij liet zich Piet Spier noemen en werkte als knecht in de slagerij van Nas op de Broerdijk. Iets moet de wrevel gewekt hebben van een burger of een politiemann. Op 4 april 1944 wordt hij om 11:45 uur opgepakt door De Ruiters en de volgende

---

⁴² In bijlage VII een poging tot reconstructie van de verhuisbewegingen.

⁴³ In hoeverre deze koop in 1944 werkelijk gepasseerd is vergt nader onderzoek.

⁴⁴ Voor meer gegevens, zie Namenlijst onder genoemde namen en ook onder Brantjes.; stukken over de woning Wolfkuilseweg, zie ook onze publicaties over de roof van woningen op deze site. Lea en haar zus Geertruida behoorden ook bij de vijftien bij de razzia van 2 augustus 1942 opgepakte personen.

ochtend om 6 uur wordt hij overgebracht naar Kamp Westerbork.⁴⁵ De dochter van de slager Nas herinnert zich dat ergens in 1942 de slagerij was beklad met de tekst "hier heerst de Engelse ziekte". Salomon besloot toen onder te duiken.⁴⁶ Wij kunnen niet helemaal uitsluiten dat er een nieuw "afstammingsonderzoek" – zoals de fascistische nazis dat noemden - tegen hem is geopend in 1944, want we zien dat zijn vijf in Amsterdam wonende broers en zussen allen al iets eerder zijn gedeporteerd en vermoord; we vinden voor dit onderzoek echter tot nu toe geen aanwijzingen in de stukken in Nijmegen.

Salomon Spier. Bron: Site Joods Monument, begin 1942 voor het restaurant op de Goffert in Nijmegen

'Gemengd-gehuwd', maar weerloos tegen de *Gewaltherrschaft*

Strafgevallen

Er werden al 'gemengd-gehuwde' Joden opgepakt voordat zij zich in september 1942 als zodanig konden laten registreren. Van enkelen weten we dat ze als 'strafgeval' werden opgebracht, waarna ze na enige tijd werden vermoord.

In Nijmegen was **Israël Cohen** (Juul) de eerste. Hij woonde met zijn katholieke vrouw Marie-Louise Constant en hun zeven kinderen aan de Groenestraat 290 in Nijmegen. Hij was bestuurder van de nachtbeveiligingsdienst Lekas in de Groenestraat, had veel medewerkers in dienst, en werkte onder andere voor de Rijks- en Gemeentegedebouwendienst. Een van zijn dochters beschrijft in het boek van Bart Janssen⁴⁷ hoe zij en haar broertjes al in de jaren dertig geconfronteerd werden met sterke katholiek-gekleurde antisemitische bedreigingen en scheldpartijen, zowel van volwassenen als van kinderen. Eind april werd de Jodenster ingevoerd. Op 10 mei werd Juul opgeroepen om op het politiebureau te verschijnen. Door zijn

⁴⁵ Surveillancedagboek 85_2870, op onze site p.10 (in het dagboek p.94).

⁴⁶ Deze herinneringen van de dochter van slager Nas zijn geplaatst op de site OGS, zie ook onze Namenlijst. Zij herinnert zich ook dat Salomon op zeker moment wel een Jodenster bezat. Was er toen al een onderzoek geweest? Ter toelichting: de Jodenster moest gedragen worden door wat de fascistische nazis 'voljoden' noemden: de *Mischlinge* dus niet, maar de 'Joodse partij' in een *Mischehe* weer wel, tenzij die in de loop van 1943 of 1944 een vrijstelling voor het dragen ervan had verkregen.

⁴⁷ Bart Janssen, *Het verdriet van Nijmegen*. Nijmegen, Vantilt 2019, p.345-351.

werk bij de nachtbeveiliging moest hij vaker op het politiebureau zijn, dus had hij geen argwaan toen hij er werd uitgenodigd om bepaalde zaken te komen bespreken. Eerder was hem verteld dat hij als ‘gemengd gehuwde’ geen Jodenster hoefde te dragen. Als hem dat inderdaad bericht is,⁴⁸ klopte dat niet: ook Joden die met een ‘niet-Jood’ waren getrouwd moesten die ster dragen, de echtgenoot en de kinderen niet. Desondanks hoefde hij feitelijk deze ster niet te kopen: hij was bij de verplichte aanmelding niet als Joods (‘J’) maar als ‘G1’ geregistreerd.⁴⁹ Toen hij op het politiebureau verscheen, droeg hij er dan ook geen. Wat de reden was voor zijn arrestatie is niet duidelijk. Nog diezelfde avond werd hij naar Arnhem gebracht. Op 17 mei kreeg hij nog toestemming om zijn gezin vanuit Arnhem te schrijven. In deze brief vraagt hij ze om hem zo snel mogelijk allerlei praktische goederen op te sturen, zoals onderbroeken, sokken, overhemden, zeep, sigaretten enzovoort.⁵⁰ Hij zat eerst gevangen in Arnhem op de Utrechtseweg (SiPo). Hij kwam nooit meer thuis. Op 17 Juli 1942 werd hij naar Auschwitz getransporteerd.⁵¹

Meijer Mug was getrouwd met Elisabeth Kuiper, ze woonden op de Jan de Wittstraat 79. Als zijn beroep werd geregistreerd ‘koopman en matroos’, later door de Duitsers nog ‘Goldhändler’. Op 6 augustus 1942 werd hij opgepakt, het gezin was toen net verhuisd naar de Piet Heinstraat. Hij werd naar Kamp Amersfoort overgebracht, waar hij onder kampnummer 1213 werd geregistreerd. Hij zag zijn tweede kind niet meer geboren worden. Op 5 november kwam hij aan in Mauthausen, waar hij op 23 januari 1943 werd vermoord.⁵²

Elias den Arend was ‘gemengd-gehuwd’ met Franziska Pollauf, die rooms-katholiek was. Eigenlijk viel hij niet binnen de strikte definities: hij had wel kinderen maar uit zijn huwelijk met Franziska waren geen kinderen geboren. Eind augustus werd hij opgepakt als strafgeval, mogelijk, zo schrijft Kokke in zijn *Politieverslag*: “1 Jood op 28.8 [28 augustus 1942] aangehouden. Geen ster en geen Persoonsbewijs.”⁵³ Wat de fascistische beweegredenen ook

⁴⁸ Zijn zoon Anton uit 1931 vertelt dit in het boek van Bart Janssen, o.c., p.346.

⁴⁹ RAN 2_40195. Wij weten niet op welke grond Israël als zodanig werd geregistreerd, terwijl in dezelfde lijst zijn moeder door F. Wilbers als Joods (‘J’) werd geboekstaafd, evenals zijn broers Willem, Jakob en zijn zus Elisabeth. Hun vader, Hartog Cohen, was al in 1912 in Nijmegen overleden. Het is niet helemaal uit te sluiten dat hij werd opgepakt omdat hij foutief geregistreerd stond.

⁵⁰ Bart Jansen, a.w. p.347-348.

⁵¹ Op 11 mei 1942 om 13 uur wordt hij vastgezet in het Huis van Bewaring in Arnhem vanwege de SiPo. Op 3 juni 1942 wordt hij naar PDL Amersfoort overgebracht. Zie: Gelders Archief 0258 (Gevangenis en Huis van Bewaring Arnhem), 191. Op 16 juli wordt hij overgebracht van Amersfoort naar Westerbork en op dezelfde dag naar Auschwitz. Zie ook de betreffende deportatielijsten op deze site. Daar wordt hij in Birkenau tewerkgesteld en zou hij op 27 Juli 1942 zijn omgebracht, maar die datum is niet zeker, omdat een priester uit Doornenburg, die ook in Auschwitz zat en de familie later bezocht heeft, zegt hem in september 1942 nog in Auschwitz gesproken te hebben.

⁵² Zie dossierkaart PDL Amersfoort en formulier Todesfallaufnahme KL Mauthausen.

⁵³ RAN 579_341: aantekening 16 september 1942. De arrestatie wordt, overigens zonder Den Arend te noemen, ook aangehaald in L. Savenije, *Collaboratie en verzet*. Vantilt, Nijmegen 2018, p.259: “Bijzonder schrijnend is het van verschillende kanten bevestigde verhaal van een joodse man die eind 1942 werd meegenomen naar een drinkgelag in Berchmanianum. Daar zou hij in aanwezigheid van Van Dijk, Wiebe, Wanders, Gerritsen, Hooge, Herfurth en andere Duitse SS'ers zijn lastiggevallen en mishandeld. Hij werd onder meer gedwongen om door de ijsskoude vijver in de kloostertuin te lopen, terwijl het gezelschap hem lachend en beschimpend gadesloeg.” De gebeurtenis komt ook aan de orde tijdens het proces op 18 juni 1947 tegen de SD-agent Gerritsen. Zie ook De Gelderlander van 19 juni 1947. De arrestatie vond overigens niet eind 1942 plaats maar in augustus 1942. Den Arend werd op 17

waren, duidelijk is dat hij eind augustus werd opgepakt en met het transport van 17 september met 29 andere arrestanten, die bijna allen op 16 september in Nijmegen waren opgepakt, naar Westerbork is overgebracht. De volgende dag al werd hij overgebracht naar Cosel, of meer waarschijnlijk, naar Auschwitz.

Isaïc Koren verkeerde in dezelfde situatie. Hij was op 29 mei 1941 gehuwd met de niet-Joodse Maria Westerhuis, maar mogelijk is hem in de loop van de zomer 1942 gebleken dat dit hem in zijn geval geen bescherming bood: hij had wel kinderen uit zijn huwelijksband met een Joodse vrouw maar niet uit die met de niet-Joodse Maria. Hij meldde zich niet aan als Joodse partner in een gemengd huwelijk, of mogelijk deed hij het wel maar werd deze 'ongeldig' verklaard. Op of omstreeks 5 september 1942 was hij nog in Nijmegen, toen zijn samenwerking met de SD begon.⁵⁴ Misschien is hij als strafgeval opgepakt, maar we kunnen ook niet 100% uitsluiten dat hij nog op 16 september naar een Joods werkkamp is gegaan, het werkkamp Wittebrink in dit geval. We hebben hiervoor overigens in de stukken geen aanwijzingen gevonden. De enige aanwijzing hier is de datum van deportatie. Hij werd ergens in begin oktober 1942 gearresteerd, op 16 oktober naar Auschwitz gedeporteerd en daar drie dagen later vermoord. Verraad had hem niets gebracht.

Vrijgesteld, toch naar Auschwitz

De drie mannen hadden zich dus niet kunnen laten registreren omdat zij voordien als 'strafgevallen' naar 'het oosten' waren gedeporteerd. Nee, voor hen bood deze vrijstelling geen soelaas. Maar twee anderen prijken juist wel op de opgemaakte lijsten van 'gemengd-gehuwden' en vonden niettemin een einde in de kampen – en bij nog enkele anderen was dit bijna het geval.

V.l.n.r. Marianna van Dijk, Rebecca Reindorp en Rosa Rodrigues. (Foto's van Site Joods Monument)

---

september van Nijmegen naar Westerbork overgebracht en al de dag erna van Westerbork naar Cosel of Auschwitz-Birkenau.

⁵⁴ Als gevolg hiervan werden op en kort na 9 september diverse personen in Nijmegen opgepakt, van wie enkelen korte tijd later ter dood werden gebracht. Hierover meer in onze Namenlijst, o.a. onder lemmata Henriëtte Menko en Isaïc Koren.

Rosa Rodrigues (elders wordt de naam ook wel gespeld als Rodriguez) ging in 1938 in Nijmegen wonen met haar twee dochters, Rebecca en Marianna. Haar moeder, Rebecca Reindorp, ging in 1941 bij hen wonen op de Bachstraat. Rosa kwam uit een echt linkse familie. Van vaderskant stamde ze uit de Portugees-Joodse traditie. De zus van Rosa, Flora, werd onder de artiestennaam Florrie Rodrigo, bekend door haar geëngageerde dansstukken. Haar zoon Aron was kort voor de oorlog, nog maar 23 jaar oud, tot gemeenteraadslid voor de CPH in Den Haag gekozen. Hij werd in 1942 in Neuengamme vermoord. De eerste man van Rosa, Joseph van Dijk, was liedjesschrijver met een zekere faam en ook cabaretier; hij was de vader van haar drie kinderen. Na haar scheiding trouwde Rosa in Nijmegen in 1939 met de architect Johannes Prins (1891-1959). Volgens de letter van de Circulaire van Lentz, Hoofd RIBR, van 12 september 1942 ('Tewerkstelling van Joden, verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk'), punt 3b, voldeed zij hiermee aan de voorwaarden van vrijstelling. Zij staat dan ook op de door Miessen getekende en door Wilbers geparafeerde lijst van 28 september 1942. Van het bericht van de dood van haar zoon zal ze dan al bericht hebben gehad. Op 17 november 1942, bij de grote razzia, staat de Nijmeegse politie voor hun huis en wordt haar moeder afgevoerd. We kunnen niet precies reconstrueren hoe het verder gegaan is. Kort nadat zij hun oma hadden zien wegvoeren doken de zussen Rebecca en Marianna onder⁵⁵ en op 5 februari 1943 worden zij vastgezet in Kamp Westerbork, waar nog vergeefse inspanningen verricht worden, onder meer door de Joodse Raad in Nijmegen, om hen vrijgesteld te krijgen. Aangevoerd wordt door de advocaat Albert Büchenbacher (18 juli 1902) dat Rosa gehuwd is met een 'volariër' en dat hun moeder, Rosa dus, voorkomt op de Calmeyerlijst⁵⁶ vanwege haar banden met de Portugees-Israëlitische Gemeente, een feit overigens dat wij niet terugvinden op de kaart van Rosa zelf.⁵⁷ Terwijl er nog gecorrespondeerd werd, zijn de zussen al in de trein gezet die naar het oosten gaat, waar Rebecca enige dagen later werd vermoord en Marianne enige maanden later. Kort na de arrestatie van de beide dochters, op 16 of 17 februari 1943, wordt Johannes opgepakt en overgebracht naar het Huis van Bewaring in Arnhem⁵⁸ en Rosa wordt dan, of een of twee dagen daarna, overgebracht naar KL Herzogenbusch, Kamp Vught dus. Johannes wordt na een week weer vrijgelaten en verhuist korte tijd later naar Amsterdam; Rosa wordt in Vught overgebracht naar het Frauenkonzentrationslager en van daar op 15 november 1943

---

⁵⁵ Er staat een opsporingsbericht in het Algemeen Politieblad, 21 januari 1943, volgens welk in ieder geval Rebecca gezocht werd. Op de systeemkaart van Marianna wordt aangetekend: 5/2 43 lijst Haag naar Westerbork. Wij concluderen hieruit voorzichtig dat zij wellicht in de buurt van Den Haag werden opgepakt. Wij menen in ieder geval dat zij niet in Gelderland werden gearresteerd: zij zitten niet in een cel in het politiebureau van Nijmegen noch in het Huis van Bewaring in Arnhem. Hun biologische vader Joseph van Dijk (Amsterdam, 29 september 1892) woonde weliswaar in Den Haag, maar hij werd al op 5 oktober 1942 overgebracht van Westerbork naar een van de kampen in de buurt van Cosel. Mogelijk verbleef hij al eerder in een van de Joodse werkkampen. Ergens in augustus 1943 werd hij vermoord.

⁵⁶ Hans Calmeyer was hoofd van de *Abteilung Innere Verwaltung (Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz)*. De verplichte aanmelding van iedereen van 'van joodsche bloede' werd door hem gecoördineerd. Hij besliste in gevallen waarin getwijfeld werd over de afstamming. Over zijn intenties heerst tot op heden dispuut.

⁵⁷ Op deze kaart ook geen PIG-stempel, een stempel dat wel voorkomt op de kaart van Abraham Mendes da Costa, maar dat hem overigens niet hielp. Over de waarde van deze aanduidingen en indelingen, zie o.m. Raymund Schütz, *Vermoedelijk op transport*, p. 39-42.

⁵⁸ Zie: GA 0258 (Gevangenis en Huis van bewaring Arnhem), dossier 192.

naar Auschwitz⁵⁹ waar ze na een quarantaineperiode van zes weken alsnog overleed, hetzij door ziekte, hetzij door vergassing.

Rachel Anna Mendes da Costa was de ‘Joodse partij’, zoals ze toen zeiden, in een huwelijk met Albert Cohn en stond ook als zodanig opgetekend. Het ging niet goed met haar. Ze was in 1941 en 1942 opgenomen geweest in de psychiatrische afdeling van het Canisiusziekenhuis in Nijmegen, waarschijnlijk in de aan het ziekenhuis gelieerde neurokliniek in Brakkenstein. We weten niet of ze er permanent verbleef of met tussenpozen. Op 17 december 1942 werd ze opgenomen in het psychiatrisch ziekenhuis 'Het Oude en Nieuwe Gasthuis' in Zutphen, een overwegend protestantse instelling waar ook patiënten van andere gezindten werden verpleegd. Enkele maanden later, op 6 april 1943, werden zes Joodse patiënten uit het ‘Binnengesticht’ in Zutphen afgevoerd naar Westerbork, onder wie Rachel. Nog dezelfde maand werd zij in Auschwitz vermoord. Haar man, Albert Cohn, stond bij de Nijmeegse afdeling Bevolking ingeschreven als ‘G2’ (*gemischt zweiten grades*), omdat hij slechts één Joodse grootouder had.⁶⁰ Als ‘kwartjood’ hoefde Albert niet de in mei 1942 opgelegde Jodenster te dragen en hoewel Rachel zich niet als zodanig aangemeld lijkt te hebben, staat haar naam toch op de al genoemde lijst van ‘gemengd gehuwde Joden’, die Van Dijk half april 1943 naar De Rijke stuurt. Zij leeft dan al niet meer. Op zaterdag 3 juli 1944 wordt Albert, onder het voorwendsel dat hij Joodse goederen zou hebben verkocht, gearresteerd en twee dagen later naar Westerbork gebracht. Op 3 september volgt transport naar Auschwitz. Ook Albert overleeft dit kamp niet.⁶¹

Voor korte op langere tijd ingesloten

Er waren nog enkele personen uit deze groep al vóór september 1942 voor kortere of langere tijd ingesloten. We noemen er hier enkelen.

Hans Gumbert, man van Maria Bischoff, was in 1935 uit Duitsland naar Nijmegen gevlucht. Hij had een boekhandel op de Van Welderenstraat 78, ‘Het oude boek’. Op 1 juli 1940 wordt hij, samen met Alfons Mulder, Arnold van Thiel en **Raphael Israël** (ook boekhandelaar; over hem zie verderop), voor de SiPo gearresteerd en vastgezet in het Huis van Bewaring te Arnhem. Na

⁵⁹ Het gaat hierbij om een van de twee treinen die direct vanuit Vught naar Auschwitz gingen. Bij veel van de getransporteerden ging het om wat toen heette ‘strafgevallenen’. Zie hierover o.m. het rapport van het Nederlandse Rode Kruis *Auschwitz deel IV, De deportatietransporten in 1943*; ook te vinden op deze site. Zie ook in de Namenlijst onder Rosa Rodrigues.

⁶⁰ RAN 2_40195, ook op deze site. Hier is zijn adres nog Wilhelminasingel 38. We spelen met de gedachte dat hij bij zijn verhuizing naar Nederland ergens in de jaren 20 zijn eventuele Joodse religie niet vermeld heeft. Wij zien - heel bijzonder - dat Albert Cohn zich in februari 1941 niet meldde. Er staat althans geen legeskwaantje op zijn naam. In dat geval - maar we twijfelen hierover - zou de ambtenaar, Wilbers dus, zelf de afkomst hebben gereconstrueerd, hetgeen moeilijk was omdat de Duitse bevolkingsregistratie van het geboortjaar van Cohn (1871) moeilijk inzichtelijk was. Wilbers wist uiteraard wel met welke religie personen in het Bevolkingsregister stonden ingeschreven.

⁶¹ Zie voor een uitgebreide weergave ons artikel *Albert Cohn en Rachel Mendes da Costa gepakt* op deze site. Cohn is ook een voorbeeld van iemand die onder druk gezet kon worden door de pensionhoudster om meer te betalen of anders te vertrekken. Haar zoon ging hiertoe naar de SiPo. Ook de ‘gemengd-gehuwde’ Marcus van Ginsberg wordt zo onder druk gezet; een familielid van de pensionhoudster wendt zich tot de Procureur-Generaal De Rijke. Zie daarvoor NIOD 100-108, zie ook de *Namenlijst 1939-1945* op deze site.

enkele dagen komen ze allen vrij. Een aanklacht wordt niet vermeld.⁶² Ergens in 1942 of 1943 duikt hij onder, bij Annie van Gijen aan de Nijmeegsebaan. Marianne Canoy zorgde voor de onderduik. In 'De boekenwereld' vertelt Gumbert onder andere over de onderduik en de winkel. Hij vertelt hierin dat hij zelf in 1942 onderdook maar dat de zaak nog werd voortgezet door zijn vrouw en na confiscatie uit de OMNIA-boedel aangekocht werd door Marianne Canoy, die al bij hem werkte.⁶³

Kenmerken: 'geene'. Het gaat hier om het op 22 juli 1941 aan Aleida Frank verstrekte persoonsbewijs. Sperrnummer 103812. N53 staat voor Nijmegen.

Twaalf zogeheten 'gemengd-gehuwden' werden opgepakt op zondagochtend 2 augustus 1942. In totaal werden er op die dag vanuit Nijmegen 15 katholieke Joden door busbedrijf Toonen⁶⁴ naar Amersfoort overgebracht; de drie anderen werden al twee dagen erna overgebracht naar Westerbork en later verder. Op diverse plaatsen in Nederland werden die dag 212 personen opgepakt die Joods waren en tot het katholieke geloof waren overgegaan; dit nadat tien grote kerkgenootschappen op 26 juli nadrukkelijk stelling hadden genomen tegen de Jodenvervolging. **Aleida Frank** was een van deze 15 arrestanten. De actie verloopt

⁶² GA 258_188 (Huis van Bewaring).

⁶³ Boekenwereld, jaargang 11. Over de hulp aan hem ook nog in: Anneke Nolet, *Vrouwen en verzet. In het Rijk van Nijmegen*. Vantilt, Nijmegen 2020, p.190,191. Van Aperen schrijft bij zijn naam in de lijst van 'Gemengd-Gehuwden' van september 1943: 'sinds 14 april 1943 vermist'; zie NIOD 100_166. Het langst zat hij overigens ondergedoken op de zolder boven zijn winkel.

⁶⁴ De declaratie van dit transport in: RAN 2_40207. Zie over deze razzia ook ons artikel *De razzia van 2 augustus 1942* op deze site.

warrig en het is aanvankelijk onduidelijk of zogeheten ‘gemengd-gehuwden’ wel moeten worden opgepakt. Van de arrestanten uit Nijmegen werden er enkelen uit die groep nog diezelfde dag, waarschijnlijk ergens tegen de avond, in Amersfoort weer op straat gezet. Om 12:42 was er al een *Fernschreiben* van Lages in het kamp binnengekomen: “(...) Vorgang: Hiesiges Fernschreiben von 1.8.42, nr. 4433: Auf Anweisung des Generalkommissars zbv sind im Einvernehmen mit den BDS alle in der heutigen Judenaktion bislang festgenommenen getauften katholischen Juden, die in eine Mischehe leben, gleichgültig ob maenlicher oder weiblicher Teil, sofort wieder zu entlassen. (...) [met hen ook hun Angehörigen, familieleden; kinderen dus.] Zentralstelle für jüdische Auswanderung Gez. Lages”. Maar dat was nog een gedoe, met zekerheid moest vastgesteld worden wie en wie niet, de officiële registratie had nog niet plaatsgevonden. Uiteindelijk wordt Aleida pas op 14 augustus vrijgelaten.⁶⁵ Haar probleem was dat zij gescheiden was en deze situatie bood haar weinig bescherming. Het feit dat zij een dochter had redde haar in dit geval. Later – haar moeder en vele verwanten waren inmiddels gedeporteerd – prijkt zij op een lijst van Joden aan wie volgens de Afdeling Sociale Zaken misschien ten onrechte ondersteuningsbetalingen worden gedaan.

Kurt Basch

Ook **Kurt Basch**, Duits arts, werd die dag opgepakt. Hij was in 1939 zonder vrouw en kind naar Nederland gevlucht. In Nijmegen werkte hij in een garage nabij de Daalseweg. Als arts kon hij niet meer aan de slag. Kurt werd in ieder geval vóór 15 augustus weer vrij gelaten, omdat hij ‘gemengd gehuwd’ was.⁶⁶ In september liet hij zich bij de gemeente als ‘gemengd-gehuwd’ registreren. Later in 1942 dook hij onder in Sint-Anthonis in de boerderij van Hanneke en Piet van Erp.

Joseph Jacob zat eveneens die ochtend in de bus naar het kamp in Amersfoort. Hij komt dan weer snel vrij. Later maakt hij mee dat zijn dochter uit Nijmegen wordt gedeporteerd. Hij was gehuwd met Alberta Van den Bosch, met wie hij zes kinderen had. Maar zijn eerste vrouw

⁶⁵ Zie over dit alles ons artikel over deze razzia op deze site en de onderliggende documenten, eveneens op deze site. Naast de drie wat heette ‘voljoden’ werden deze twaalf ‘gemengd-gehuwden’ die zondagochtend opgepakt: Lea van Brink, Geertruida van Brink, Alida Tokkie, Lea Tokkie, Selma Wolf, Aleida Frank, Hugo Hirsfeld, Hijman van Brink, Nelly Imbach, Kurt Basch, Joseph Jacob, Josef van Spier. Zij kwamen zoals gezegd op wisselende tijdstippen vrij. Hugo Hirsfeld woonde eigenlijk niet in Nijmegen, maar is wel vanuit Nijmegen naar Amersfoort overgebracht. Hij zou later in Havelte worden tewerkgesteld.

⁶⁶ Zie NIOD 250f_14. Zie ook nog ons artikel over de onderduik en dat over de razzia op 2 augustus 1942.

Frederika Barend was in 1926 in Nijmegen overleden en met haar had hij één dochter, de in 1926 geboren Alida. Deze Alida groeide op in een pleeggezin in Haarlem. Alida en haar pleegouders doen op 15 mei 1940 gezamenlijk een poging een einde aan hun leven te maken in hun huis aan de Garenkokerskade 90 in Haarlem. Alleen haar pleegvader overlijdt. Nadat haar pleegmoeder Rosette Mendels op 26 januari 1942 alsnog in Hilversum is overleden - 'na een langdurig lijden' staat er in de rouwannonce in het Joods Weekblad van 30 januari 1942, wij kunnen vermoeden wat de doodsoorzaak was - besluit het 15-jarige meisje begin 1942 terug te keren naar haar biologische vader en zes stiefzussen en -broers in Nijmegen. Maar de politie doet onderzoek naar haar afstamming; ze komt op een door de Gemeente Nijmegen opgemaakte lijst te staan van personen die een 'voorlopige' vrijstelling hebben. Dan komen ze erachter dat zij als enige niet geboren is uit een 'gemengd' huwelijk. Hoewel zij nog even onderduikt, wordt ze opgepakt en op 8 april 1943 vastgezet in kamp Vught. Zeven kinderen, één van hen geen *Mischling*: zij sterft op 9 juli 1943 in Sobibor.⁶⁷

Erwin Karl Bielschowsky was 'Rijksduitser' maar werd in november 1941, zoals alle Duitse Joden in Nederland, staatloos gemaakt. Hij was eigenaar van wasserij en stomerij De Pauw aan de Graafseweg, maar werd daar uit zijn functie ontheven en moest in een fabriek gaan werken. Op 26 januari 1943 wordt hij in de politiecel gezet voor de SiPo.⁶⁸ Hij was gearresteerd door NSB-agent Van Elferen, toen hij op een fiets reed, wat voor Joden strikt verboden was.⁶⁹ De dag erna werd hij om 13 uur op last van de SiPo vastgezet in het Huis van Bewaring in Arnhem.⁷⁰ Er werd f 75,76 bij hem inbeslaggenomen. De inbrenger was hier iemand in wiens naam we Bühe menen te herkennen. Bühe was de *Judensachbearbeiter* van de *Aussenstelle* (SD/SiPo) in Arnhem. Erwin wordt later vrijgelaten, ook op last van Bühe. Het scheelde niet veel of hij was naar Westerbork gebracht.⁷¹ Strafgevallen: je pakt de fiets, je drinkt koffie bij de burens, je komt na achten even buiten, je verkoopt een stuk huisraad, of er wordt alleen maar beweerd dat je zoiets deed – de *Barbarei* zal toeslaan.

Nog meer ellende

Amalia Bas wil zich in september ook aanmelden, zij is gehuwd met J. van Thiel. Zij wordt doorverwezen naar Amsterdam, naar de *Zentralstelle*, maar daar wordt haar verzoek afgewezen. Daar wordt haar gezegd dat zij een vrijstelling eerst zou krijgen na de geboorte van haar kind. Wij kunnen dit overigens nu niet helemaal verklaren, daar volgens de strikte

⁶⁷ De Waarnemend Gewestelijk Politiepresident Arnhem schrijft in een verzameltelegram dat de *Aussenstelle* vóór 8 september 1943 opgave verlangt van alle gemengde huwelijken. Het gezin Jacobs wordt dan opgegeven door de gemeente Elst, omdat het op dat moment woont in Lent, Lentseveld 26. Zie NIOD-100_166.

⁶⁸ RAN 2_13325 (Nachtlogies en fouragering gevangenen), op deze site.

⁶⁹ Zie het procesverslag Van Elferen, in: De Gelderlander 26 oktober 1949 en ook CABR inv nr 76998 (Van Elferen) en CABR Bühe.

⁷⁰ Gelders Archief 0258 (Gevangenis en Huis van bewaring Arnhem), dossier 192: 'Erwin Bielschowsky, wasserijhouder, Sipo, religie Israëlitisch, 1m80, stateloos, taal Nederlands, moeder Else Berger.'

⁷¹ Martina de Geus, die bij het Silveren Seepaerd werkte, was daar in contact gekomen met Bühe, die daar kennelijk af en toe kwam. Martina wordt na de arrestatie via tussenkomst van Prick benaderd door de vrouw van Bielschowsky en zij oefent vervolgens druk uit op Bühe. CABR inv. nr. 76998.

definities dit geen voorwaarde was.⁷² Pas als haar dochtertje Aaltje in december 1942 geboren is, wordt het verzoek om vrijstelling tewerkstelling in Duitsland opnieuw in behandeling genomen. Er is veel gebeurd in de tussentijd. Haar ouders en zussen zijn weggevoerd uit het huis waar zij ook woonde, zij ziet hoe aan de overkant van de straat haar familie wordt weggevoerd.

Aaltje van Thiel (r). Foto: Noviomagus. Daar ook: Het gezin Van Thiel-Bas verhuisde na de oorlog naar Melbourne, waar nog drie kinderen werden geboren.

Jeannette Pakkedrager was getrouwd met Matheus Vuijsters. Ze hadden twee dochters en woonden op Frans Halsstraat 6. Vuijsters werkte bij de gemeente op de afdeling Bevolking onder de chef van die afdeling Frans Wilbers. Als niet-Joodse partij in een ‘gemengd’ huwelijk kon hij niet meer bevorderd worden, maar hij zou - in ieder geval voorlopig - niet ontslagen worden. Maar in het voorjaar van 1943 moesten ook ambtenaren in deze positie uit de overheidsdienst worden ontslagen. De baan van Vuijsters liep dus gevaar. Met veel moeite - zelfs de NSB-burgemeester Van Lokhorst nam het voor hem op - slaagde hij erin om niet ontslagen te worden. Naast het argument dat Vuijsters onmisbaar was op de afdeling Bevolking, voerde Van Lokhorst ook nog aan: “Aan deze laatste [zijn vrouw] werd op 29 Juli jl. door den Commissaris Generaal voor de Veiligheid vrijstelling verleend van het dragen van een Jodenster.”⁷³ **Lea Rubens**, in dezelfde positie als Jeannette Pakkedrager, liet zich onderzoeken door een antropoloog in een ultieme poging niet meer van ‘Joods-zijn’ verdacht te worden en zo de baan van haar man te behouden.

Walther Rothe woonde met zijn niet-Joodse vrouw Gertrud Jacobi op de Graafseweg en later nog even op de Dr. Jan Berendstraat. Zijn vrouw maakte onder druk van de omstandigheden een einde aan haar leven. Hiermee bracht ze haar man in acuut gevaar. Hij was nu volgelvrij. Hij dook onder, waarschijnlijk via Piet Kluin en Gerrit Alink, later in Friesland, gescheiden van zijn drie kinderen die bij Frans Reichert en Margareta Hienkens werden ondergebracht.⁷⁴

⁷² De eis was in strijd met de letterlijke tekst van de Circulaire van Lentz, Hoofd RIBR, van 12 september 1942 en met het daarop gebaseerde Persbericht, zie RAN 2_40198, op deze site. Maar het waren niet de tijden om op regels te vertrouwen.

⁷³ RAN OSAN pd2155, p.20 (personeelsdossier Vuijsters). Zie ook: RAN 2_40214. Zie ook ons artikel *Ontslagen uit gemeentedienst* op deze site. Vuijsters was verantwoordelijk voor de Tweede Distributiestamkaarten. Ook over Lea Rubens en haar man De Kluiver meer in dat artikel.

⁷⁴ Walther hield zich voor deze noodlottige gebeurtenis al wat schuil en wel bij Truus Bultman en haar man, het vroegere SDAP-gemeenteraadslid Gerrit Alink. Gertrude verbleef toen bij Martha Frisch op de Javastraat. In RAN 579_116 een interview van Driever met Ben Companjen, afgenomen op 28 mei 1985, waar iets over Reichert. Reichert was een sleutelfiguur in de ‘Vrij-Nederland-groep’. Hij werd kort voor de bevrijding doodgeschoten tijdens een inval in zijn huis op de Van Peltlaan 118, door Wiebe en de SD-agent Kuhnert, op 14 september 1944. Zie ons artikel *De onderduik, Joodse inwoners van Nijmegen die proberen te ontsnappen* op deze site. Zie ook o.m. Ad van Liempt (red), *Jodenjacht*.

Tot slot

De opsomming van waarmee de ‘gemengd-gehuwden’ en *Mischlinge* in Nijmegen te maken kregen, is hiermee bij lange niet volledig. Het geeft wel een goed beeld van de hachelijke positie waarin zij verkeerden. Laten we daarbij, we schreven het al, vooral niet vergeten dat zij om zich heen vrienden en vaak bijna alle verwanten zagen weggevoerd worden; dat zij nagenoeg al hun bezittingen en geld moesten afgeven en dat zij hun werk of hun bedrijf verloren. We zagen dat bijna alle zogeheten ‘gemengd-gehuwde’ Joden in 1943 verhuisden naar een kleinere woning of bij familie introkken, wat zeker mede onder druk van deze belabberde economische omstandigheden zal zijn gebeurd.

We kunnen dit artikel echter niet afsluiten zonder twee ‘zaken’ te behandelen. We doelen hiermee op de arrestatie in maart 1944 van zeven ‘gemengd-gehuwde’ mannen en vier ‘gemengd-gehuwde’ vrouwen. De meeste van deze mannen en vrouwen waren al eerder geconfronteerd geweest met de fascistische terreur.⁷⁵ Over de opgepakte mannen is eerder gepubliceerd,⁷⁶ over de vrouwen voor zover we weten niet. We zijn over deze twee beruchte zaken zo goed gedocumenteerd geraakt dat we hierover uitgebreid verslag kunnen doen.

Een val voor zeven ‘gemengd-gehuwde’ mannen

Dat er actief werd gejaagd op Joodse partners in een ‘gemengd’ huwelijk, werd pijnlijk duidelijk op 8 maart 1944. Er werden toen zeven mannen opgepakt en naar Westerbork overgebracht. Bijna drie weken later ondergingen vier vrouwen hetzelfde lot.

Uit hun huis gelokt

Verstappen gebruikte een ‘truc’ om een aantal ‘gemengd-gehuwde’ Joodse mannen na 20 uur ‘s avonds, wanneer het voor hen verboden was om zich op straat te bevinden, uit hun huis te lokken door ze door een zogenaamd ‘goede’ politieagent te waarschuwen voor een razzia. Hij riep daarvoor een aantal NSB-agenten bij elkaar, onder wie Johan Pelk, die nog maar kort – sinds 21 februari – als wachtmeester bij de Nijmeegse politie in dienst was. Deze Pelk had net zijn opleiding bij het Politieopleidingsbataljon in Schalkhaar⁷⁷ afgerond, en had vandaaruit standplaats Nijmegen toegewezen gekregen. Pelk was niet bekend in Nijmegen en zou bij de mensen bij wie hij aanbelde geen argwaan wekken. Maar als nieuwkomer kende hij er ook niet de weg. Daarom werd NSB-agent Wiebe met hem op pad gestuurd, die precies wist waar de mannen woonden. Wiebe: “De volgende dag [8 maart] moesten meerdere N.S.B. en SS

⁷⁵ Zie verderop in de noten bij de zeven mannen.

⁷⁶ Lennert Savenije, *Nijmegen, collaboratie en verzet. Een stad in oorlogstijd*. Vantilt, Nijmegen 2018. Ad van Liempt, Jan Kompagnie (red), *Jodenjacht*. Balans, Amsterdam 1911.

⁷⁷ Na de Februaristaking in Amsterdam werden er door de Duitse bezetter twee Nederlandse, ‘betrouwbare’ politiebataljons opgericht: politiebataljon Amsterdam en het politieopleidingsbataljon Schalkhaar. Op termijn zouden alleen nog politieagenten kunnen worden aangenomen die in deze bataljons op Duitse leest waren opgeleid. Op 21 februari 1944 werden 32 Schalkhaarders toegevoegd aan het politiekorps in Nijmegen, waarvan 30 NSB’ers. Zie RAN 1209_633.

agenten van politie om 8 uur 's-avonds zich bij Verstappen melden. Ik kreeg opdracht van Verstappen om met Pelk langs de woningen van de gemengd gehuwde Joden te rijden, waarop Pelk bij elke Jood zijn verhaaltje deed, dat zij dien nacht zouden worden opgehaald voor transport naar Polen, waarbij hij hun de raad gaf onder te duiken. Terwijl Pelk de Joden waarschuwde, stond buiten een andere agent te wachten, die den Jood, als hij naar buiten kwam om onder te duiken, moest arresteren.”⁷⁸

De ‘truc’ werd op zeven adressen uitgehaald, bij de volgende ‘gemengd-gehuwde’ personen: Israël Rubens⁷⁹ (Stieltjesstraat 16), David Manassen⁸⁰ (Dennenstraat 8), Joseph Drukker⁸¹ (Daalseweg 269), Jozef van Spier⁸² (Coehoornstraat 21), Emanuel Tokkie⁸³ (Koninginnelaan

---

⁷⁸ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

⁷⁹ Israël (Theo) Rubens was eigenaar-chefkok van het in de wijde omgeving van Nijmegen bekende hotel-restaurant Mariënboom op Groesbeekseweg 428. Na de bezetting veranderde de klandizie. Het aan de overzijde gelegen klooster Mariënbosch was gevorderd en ingericht als hospitaal voor Duitse soldaten. In het restaurant van Rubens zaten daarom vaak Duitsers en ook commissaris van politie Van Dijk kwam er vaak. Voor enige tijd werd het hotel ook een soort vakantiekolonie voor vrouwen en kinderen van SS'ers en NSB'ers uit Den Haag. Eind 1941, begin 1942 moet daar ook het bordje ‘Voor Joden verboden’ zijn opgehangen. Israël mocht er nog wel koken – hij schijnt een voortreffelijk kok te zijn geweest – maar mocht zich niet meer in het voor publiek toegankelijk deel van het hotel vertonen. In 1943 werd hij uit zijn eigen hotel gezet. Het hotel wordt gevorderd en doet dienst als onderkomen voor zieke Duitse officieren. Het gezin moest naar een gevorderde bovenwoning op Stieltjesstraat 16. Het hotel-restaurant was geconfisqueerd als Joods bezit, dus ze raakten hiermee alles kwijt. Van succesvolle ondernemer, werd hij in een positie gedwongen waarin hij een beroep moest doen op financiële ondersteuning van de gemeente.

⁸⁰ David Manassen was directeur-hoofdredacteur van de Provinciale Nijmeegse Courant. Op 6 mei 1941 werd hij gedwongen om af te treden, het bedrijf kreeg een ‘arische’ directeur en hoofdredacteur. Eind december 1941 werd het bedrijf als Joods kapitaal geliquideerd, en kwam het in handen van de Duitse Verwalter Potthoff. Op 16 juli 1942 werd hij met vrouw en kinderen zonder pardon uit zijn huis op St. Annastraat 131 gezet, waarmee ook hun kostbare inboedel helemaal verloren ging. Dankzij een vriend, N. Pierson, kregen ze op het nippertje onderdak in diens landhuis op Dennenstraat 8 (Hees). Ook daar werd het gezin meerdere malen bedreigd met uitzetting. ‘Mijn “Arische”, zeer dappere vrouw ging dan telkens protesteren, omdat ik – getooid met de Jodenster – niet met succes bij Duitsers kon optreden.’ (RAN 579_480). Manassen neigde vóór en aan het begin van de oorlog, ook in zijn schrijfsels in de krant, nogal naar het fascisme of naar het corporatisme, maar het rechts-extremisme keerde zich tegen hem.

⁸¹ De vader van Joseph, Markus Drukker, had een grote meubelzaak aan de Lange Burchtstraat, maar deze werd kort voor zijn dood omgezet in een N.V. Joseph en zijn broer Paul waren beiden voor en na de juridische omzetting procuratiehouder van de zaak, maar worden in april 1942 als zodanig ontslagen. De broer Paul was een van de twee zogenoemde NSB-Joden in Nijmegen en genoot aanvankelijk als zodanig enige bescherming, maar is later vermoord. Hun zus Marij was gehuwd met Maurits Zwanenberg, die al in augustus 1942 werd vermoord in Auschwitz. Joseph, Maurits en Marij woonden enige tijd samen op de St. Annastraat 3.

⁸² Jozef van Spier was een van de 15 Nijmeegse Joden die op 2 augustus 1942 door busbedrijf Toonen werden overgebracht naar Amersfoort (als represaille tegen de protesten van de Katholieke Kerk tegen de razzia's). Van deze 15 werden er drie op 4 augustus naar Westerbork gedeporteerd. Jozef werd vóór 15 augustus 1942 ‘entlassen’. Hij werd weer op 24 mei 1943 opgepakt: “Am 24 Mai 1943 wurde eine Jude festgenommen, der ohne Stern in der Sperrzeit auf der Strasse ging, er wurde dem SD zur Verfügung gestellt”; uit: NIOD_100, 65. In RAN 2_13325 zien we dat op die dag J. van Spier werd opgepakt. Hij wordt vervolgens overgebracht naar het Huis van Bewaring in Arnhem voor de SiPo en zit daar opgesloten tot 1 juni 1943 om 18:30 uur. Hij handelde in kantoor- en schoolbenodigdheden, maar nadere gegevens hebben wij niet.

⁸³ Hij wordt aangeduid als een ‘los fabrieksarbeider’ en als gereedschapsslijper, maar is al wat langer werkloos. Zoals ook zijn vader David werd hij al wat langer geplaatst in werkverruimingsobjecten in de buurt van Nijmegen. Maar zijn vader wordt in de zomer van 1942 in Wittebrink geplaatst en van daar in

195), Isidor Grosser⁸⁴ (Vondelstraat 14) en Levie Frankenhuis⁸⁵ (In de Betouwstraat 36). Op dit laatste adres woonde ook, zoals we eerder zagen, Raphael Israël⁸⁶ met zijn gezin. Ook hij zou, als ‘gemengd-gehuwde’ zeker in de avond van 8 maart 1944 zijn opgepakt, ware het niet dat hij na het bezoek van Pelk argwaan kreeg en onmiddellijk zijn woning via de achterkant verliet.⁸⁷ Had hij dat niet gedaan, dan zouden we hebben gesproken over de arrestatie van ‘acht gemengd-gehuwde mannen’. Op het lot van Raphael komen we verderop nog terug.

Isidor Grosser (l), met zijn familie aan zee, 1938. Rechts dochter Irene Grosser, danseres in Nijmegen.

Waarom deze zeven mannen?

Het lijkt erop dat de arrestatie van de zeven mannen een initiatief was van Verstappen, en we kunnen wel vermoeden dat hij hierover sprak met Hilarius Weibeler, de Kreisleiter van de NSDAP in Gelderland, en met SS-Hauptsturmführer Karl Herfurth.⁸⁸ We weten nu niet op grond waarvan Verstappen de mannen heeft uitgekozen. Vijf van hen waren tussen de 32 en 46, enkelen hadden nog heel jonge kinderen. Maar twee mannen waren in de zestig. Alle namen op twee na staan op een lijst in een brief van de afdeling Bevolking aan de directeur van Sociale Zaken met “gemengd gehuwde joden aan wie door de gemeente mogelijk

---

oktober afgevoerd naar Westerbork, zoals dan ook zijn moeder. Zijn zussen Lea en Alida waren in augustus 1942 als ‘katholieke Joden’ opgepakt.

⁸⁴ Geboren in Frankfurt am Main, woonde in de jaren dertig in Haarlem, kwam rond 9 oktober 1940 naar Nijmegen. Hij werd, zoals alle Duitse Joden in Nederland, na de Duitse inval staatloos gemaakt. Hij was de man van Elisabeth Bartscherer (Elberfeld, 1893), eerder van Gertrude Bienes, die in 1943 in Sobibor werd vermoord. Hij stond geregistreerd, ook na de oorlog, als ‘lederfabrikant’, maar nadere gegevens ontbreken nu.

⁸⁵ Was grossier in kappersartikelen. De gereformeerde predikant Van Gaalen (zie over hem vooral bij Jacob Levitus) schrijft in een brief aan prof. Rogier: “En de thans nog levende Jood Frankenhuis, thans Van Heutzstraat 35, hield mij maar zo op straat aan met de vraag: ‘Mag ik ook bij U schuilen?’ Toen heb ik ronduit gezegd: ‘Ik zal wijzer zijn en mij niet in zo’n groot gevaar begeven’”. Zie RAN 146_7 (Rogier, gereformeerden in oorlogstijd). Hij heeft het dan over circa januari 1943.

⁸⁶ Raphael Israël was o.a. eigenaar van een boekhandel in de Van Welderenstraat. Deze werd hem na de Duitse inval al snel afgenomen. De winkel ging als ‘Volksche Boekhandel’ over in fascistische handen. Raphael was, sinds 22 april 1943, de laatste voorzitter van de Joodse Raad in Nijmegen. In die hoedanigheid beschikte hij ook over een vergunning om na 20 uur op straat te komen. Zie: NA CABR Wiebe inv.nr.6742, doos 38, 13d.

⁸⁷ Raphael vertelt hierover na de oorlog in het proces tegen Wiebe op 14 juli 1947 het volgende: “Toen bedoelde politiemann weer weg was, had ik het gevoel, dat er iets niet klopte”. Zie: NA CABR Wiebe inv.nr.6742, doos 38, 13d. Verderop hierover meer.

⁸⁸ Weibeler, consul van Duitsland in Nijmegen, was o.m. de leider van de NSDAP hier; Herfurth was de belangrijkste en gewelddadigste SS’er in Nijmegen. Op de site een kort artikel over hem onder het thema ‘Terzijde’.

ondersteuningsbetalingen worden gedaan.”⁸⁹ In de toelichting wordt daarbij geschreven: “Hierbij is geen opgave gedaan van personen van wie bekend is dat zij een goedbetaalde betrekking genieten.” Enkel van de zeven hadden ooit een goed inkomen gehad, anderen niet, maar alle zeven hadden ze hun inkomsten helemaal of grotendeel verloren, en ook hun huis. Maar: op de lijst staan ook nog zes andere Joodse mannen.⁹⁰ Die werden niet opgepakt. Drie van hen komen echter voor op de lijst met mannen die een vrijstelling kregen op basis van een al dan niet voorgewende sterilisatie. Eén man hield zich schuil in de woning van Alink en zou korte tijd later definitief onderduiken. Een andere man, Levie Glaser, haalde waarschijnlijk in deze periode ook een attest van sterilisatie, hoewel hij niet op de genoemde lijst voorkomt.⁹¹ En wij denken dat de laatste van de zes, Raphael Israël, ook opgepakt zou worden, ware het niet dat hij door de achtertuin was ontsnapt. Raphael wordt later overigens alsnog opgepakt en naar Auschwitz gedeporteerd; hij keert na de oorlog terug en gaat in Arnhem wonen. Over hem verderop nog meer.

Daarnaast speelde nog dat ‘gemengd-gehuwde’ mannen van tussen de 18 en 60 die ondersteuning verkregen en eventueel ook anderen in deze periode in heel Nederland naar een speciaal werkkamp konden worden gestuurd. Begin 1943 werden eerst mannen uit de drie grote steden opgeroepen of mogelijk opgepakt. Op 29 februari 1943 stelde de Amsterdamse *Hauptabteilung Soziale Verwaltung* vast dat na het tewerkstellen van gemengd gehuwde Joodse mannen uit de drie grootste steden ook de tijd was aangebroken voor die in de overige steden. Zij waren hoofdzakelijk bestemd voor het vliegveld Havelte dat ressorteerde onder de gemeente Meppel. De aanleg van het vliegveld viel onder de verantwoordelijkheid van de *Organisation Todt*. Er werden drie barakkenkampen gebouwd voor ongeveer 3.000 dwangarbeiders, onder wie ook Nederlandse strafgevangenen, vooral uit Veenhuizen. Voor de Joodse gevangenen waren er gescheiden barakken.

Enkele dagen na de arrestatie van de zeven mannen vertelde Verstappen aan Caroline Bartscherer, de echtgenote van Isidor Grosser, een van de opgepakte mannen, “dat haar man en de anderen niet in Westerbork maar in Meppel op het vliegveld waren.”⁹² Na de oorlog zou Verstappen tijdens enkele verhoren beweren “dat deze joden voor arbeid op het vliegveld Havelte waren aangewezen,” maar Wiebe ontkende dat deze lezing kan kloppen.⁹³ Wel zijn er aanwijzingen dat de dag na de arrestaties een oproep om naar Havelte te gaan bij alle zeven mannen en ook bij de net op tijd ontsnapte Raphael Israël in de bus viel.⁹⁴ Heeft Verstappen

---

⁸⁹ RAN 2_40200. De lijst is opgemaakt door de afdeling Bevolking in november 1943 en wordt doorgezonden aan wethouder Wolzak.

⁹⁰ H. van Brink, L. Nooitrust, W. Rothe, W. Haagman, R. Israël en Levie Glaser. Deze mannen zullen ongetwijfeld in de reguliere werkverruiming zijn ingezet, evenals de mannen van de zogeheten ‘gemengd-gehuwde’ vrouwen.

⁹¹ Mondelinge mededeling van een familielid aan de auteurs d.d. 18 november 2020.

⁹² NA CABR WIEBE Inv.nr.6742, 13a, doos 38. Caroline vertelt dat in een van de verhoren tijdens het proces tegen Wiebe.

⁹³ NA CABR WIEBE Inv.nr.6742, 13a, doos 38.

⁹⁴ Onder ander een afschrift van een naoorlogs, door een familielid van een van de mannen opgemaakt verslag van de gebeurtenissen, dat we via een privécontact verkregen: “De andere dag viel bij alle acht een brief in de bus van de Wehrmacht met de opdracht voor de mannen met een ‘Ausweis’ naar Havelte te vertrekken om daar werk te verrichten.” We schreven al dat de oproepen voor het werk in Havelte vanaf een week eerder begonnen uit te gaan.

ervoor willen zorgen dat zij niet in Havelte maar in Westerbork terecht kwamen? Is er een duidelijke reden dat de vijf die nog onder de 50 waren niet alsnog naar Havelte zijn gestuurd?

Hoe dan ook, Marinus Verstappen had duidelijk zijn eigen agenda. Hij, NSB'er en SS'er en hoofd van de Politieke Dienst bij de Nijmeegse politie, kon het, volgens de naoorlogse getuigenis van NSB-agent Wiebe, niet verkroppen dat Rijksduitsers die door het bombardement op 22 februari 1944 op Nijmegen dakloos waren geworden, hun intrek moesten nemen in woningen die al bewoond werden door 'gemengd-gehuwde' Joden. Concreet noemde Wiebe in dit verband de Rijksduitser Münschau, die, zo beweerde hij, in overleg met Willy Bühe, de *Judensachbearbeiter* op de *Aussenstelle* van de SD in Arnhem, een gedeelte van de woning In de Betouwstraat 36 moest gaan wonen. Na het bombardement ging Münschau naar de Kreisleiter van de NSDAP, Hilarius Weibeler, die contact zocht met Bühe. In deze woning had Marcus Wolff met zijn gezin gewoond, maar dat gezin was op 9 april 1943 weggevoerd naar Vught, of daar zelf naar toe gegaan, nadat alle Joden – met uitzondering van de 'gemengd-gehuwden' – eind maart gedwongen werden om de provincies te verlaten en naar Kamp Vught te gaan. De woning was door de *Ortskommandant* in Nijmegen op 1 augustus 1943 toegewezen aan twee 'gemengd-gehuwde' gezinnen, namelijk dat van Levie Frankenhuis en dat van Raphael Israël, omdat hun eigen woningen door de Duitse Wehrmacht waren gevorderd.⁹⁵

Fascistisch propaganda-affiche over het geallieerde bombardement van 22 februari 1944 op Nijmegen.

Johanna Schraevesande, de echtgenote van Raphael Israël vertelt hierover tijdens het naoorlogse proces tegen Wiebe op 13 juli 1945: "Kort na het bombardement kwam de mij

⁹⁵ Weer zo'n voorbeeld van een gedwongen verhuizing. Over de rol hierbij van de Ortskommandant, zie: RAN 146_10 (Rogier). Zie ook: Nationaal Archief, CABR Wiebe, inv.nr.6742. We zien: de meeste 'gemengd-gehuwden' hebben hun woning moeten verlaten in de loop van 1943.

bekende Wiebe met Rijksduitser Münschau aan de deur, wiens woning door het bombardement was verwoest. Wiebe zeide mij toen, dat wij onze woning zouden moeten ontruimen en dat voornoemde Münschau daarin zou komen wonen. Münschau bezichtigde vervolgens de woning, waarna beiden heengingen. Over een datum van ontruiming werd niet gesproken.⁹⁶ De Rijksduitser Walter Münschau had een kapperszaak op de Houtstraat 24, die door het bombardement was weggevaagd.⁹⁷

Toch kunnen we ook de tegen Verstappen gerichte verklaringen van Wiebe niet lijnrecht volgen. Het huis in de In de Betouwstraat ging weliswaar naar Münschau, maar de woningen van de andere vijf gearresteerde mannen lijken niet te zijn ontruimd om deze toe te wijzen aan door het bombardement getroffen Duitsers. We zagen al dat enkelen van hen in een eerder stadium hun 'echte' woningen hadden moeten verlaten.

Hoe gingen ze te werk?

Over hoe de 'truc' van Verstappen in zijn werk ging, hebben de zeven getroffenen in een naoorlogs proces tegen Wiebe getuigenverklaringen afgelegd. Zo vertelde David Manassen dat er op 8 maart 1944 's avonds rond 9:30 een hem onbekende agent aan zijn woning in de Dennenstraat kwam, met de waarschuwing "dat er dien namiddag voor 11.00 uur een razzia gehouden zou worden onder de gemengd gehuwde Joden, met de bedoeling, deze naar Polen te transporteren. Na bedoelden agent van Politie mijn dank geuit te hebben voor de waarschuwing, overlegde ik met mijn vrouw, om zoo spoedig mogelijk te gaan onderduiken. Kort na de waarschuwing verliet ik, vergezeld van mijn oudste dochter, door het achtertuinhek, uitkomende op de Oude Graafseweg, mijn woning. Toen ik met mijn dochter nauwelijks den openbaren weg had betreden, kwam een mij onbekend persoon, in burger gekleed op mij toe, mij toeroepend: 'Halt politie!', tegelijkertijd mij met zijn revolver bedreigend. Hij vroeg mij mijn persoonsbewijs, waaruit hij voor de vorm moest constateeren, dat ik een Jood was en dus als Jood in voor mij verboden tijd op straat liep. Hij gaf in mijn tegenwoordigheid een waarschuwingsteken in de richting van de Dennenstraat, alwaar ik een mij onbekend manspersoon, vanuit de richting van den hoofdingang van mijn tuin, naar ons toe zag komen. Ook deze persoon had een revolver in zijn hand. De eerste persoon, die mij had aangehouden, gelastte mij voor hen uit te loopen in de richting van het Hoofdbureau van Politie, alhier, terwijl hij mij zeide: 'Loop niet weg, want dan schiet ik.'"⁹⁸

En Joseph Drukker verklaarde: "Op 8 Maart 1944 des namiddags te omstreeks 9.00 uur, werd mij aan mijn woning, in verband met mijn Joodsche afstamming, door een agent van Politie in uniform, bij wijze van waarschuwing medegedeeld, dat er een razzia gehouden zou worden tegen de gemengd gehuwde Joden. Hij raadde mij aan, zoo spoedig mogelijk het huis te

⁹⁶ NA CABR Wiebe inv.nr.6742, doos 38, 13d.

⁹⁷ NA CABR Wiebe inv.nr.6742, doos 38, 13d. Verklaring Wiebe. Op de woningkaart van In de Betouwstraat 36 zien we inderdaad na de namen Wolff, Frankenhuis en Israël de naam Münschau staan. Hij is er dus gaan wonen. Johanna Schraivesande kreeg volgens eigen zeggen rond 1 april van de afdeling Bevolking de opdracht om te verhuizen naar St. Annastraat 546. Ook de vrouw van Frankenhuis, Flora Kieszhauer, moest het huis uit. Zij verhuisde naar St. Annastraat 440. Tegen Münschau wordt na de oorlog een Beheersdossier gevormd (zie RAN 2_9945). Zie ook NBI-stukken in het NA.

⁹⁸ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

verlaten. Even nadat bedoelde agent vertrokken was, verliet ik mijn woning, om onder te duiken. Met opzet had ik toen mijn Jodenster afgedaan. Toen ik echter juist voor mijn woning op mijn rijwiel wilde stappen, kwam een mij onbekende man in zwart uniform, vermoedelijk niet van de Politie, op mij toe, hield mij een pistool onder mijn neus en voegde mij toe: 'Je wilt vluchten. Als je niet blijft staan, schiet ik je kapot.' Vervolgens gelastte bedoelde man mij voor hem uit te rijden in de richting van het Hoofdbureau van Politie te Nijmegen."⁹⁹

Een door Leo Kok, de man van Sybilla de Wijze, in Westerbork gemaakte portrettekening van Joseph Drukker.

De vijf andere getroffenen leggen hierover gelijksoortige verklaringen af. Allemaal vertellen ze dat ze in de loop van die avond aan de deur gewaarschuwd werden door een hen onbekende geüniformeerde agent - lees: Pelk – die hen waarschuwde, waarna zij door een of meer agenten op straat werden aangehouden en mee werden genomen naar het hoofdbureau van politie aan het Valkhof. Eenmaal daar aangekomen werden ze bij Verstappen gebracht, die in de ogen van de gearresteerden de indruk wekte niet verbaasd te zijn over hun arrestatie. David Manassen: "Aan mijn verhoor door Verstappen voeg ik nog toe, dat ik uit de houding, zoowel van Verstappen als van zijn trawanten de overtuiging kreeg, dat ik in een val gelokt was en dat mijn komst werd verbeid, en met voldoening begroet."¹⁰⁰ Bij alle zeven wordt dat wat ze bij zich hadden afgenomen, speciaal ook de papieren waarmee ze konden aantonen dat ze 'gemengd-gehuwd' waren.¹⁰¹ Vervolgens worden ze in een politiecel opgesloten. Bij sommigen dringt op dat moment pas echt door dat er opzet in het spel was. Zo verklaart Levie Frankenhuis dat hij die avond in de cel Jozef Drukker aantrof en toen pas begreep dat hij in een val gelokt was."¹⁰²

Wiebe vertelde tijdens zijn verhoor dat hij persoonlijk Rubens arresteerde.¹⁰³ Welke agenten er, behalve hij en Pelk, nog meer bij betrokken waren weten we niet. Wel weten we dat NSB-agent Hidskes die avond van de partij was. Volgens zijn eigen verklaring postte hij bij de woning van Jozef van Spier: "Omstreeks Maart 1944, den juiststen datum weet ik niet meer, heb ik op last van den SS Opperluitenant van Politie Verstappen op een avond na 8 uur post moeten vatten bij de woning van de gemengd gehuwden Jood van Spier, wonende aan de

⁹⁹ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹⁰⁰ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹⁰¹ Wiebe in zijn verklaring (ibid.): "De papieren die deze Joden bij zich hadden en waaruit bleek, dat zij gemengd gehuwd waren, zijn door Verstappen aan het Hoofdbureau verscheurd."

¹⁰² CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹⁰³ "Persoonlijk heb ik op bovenstaande wijze den Jood Rubens, wonende aan de Stieltjesstraat te Nijmegen, gearresteerd."

Coehoornstraat te Nijmegen, ten einde te controleren of deze na 8 uur op straat kwam. Toen ik daar op post stond zag ik dat de SS agent van Politie Pelk de woning van den Jood van Spier binnenging en deze even later weer verliet. (...) Toen Pelk de woning verlaten had kwam eenige minuten hierna de Jood van Spier uit zijn woning. Ik heb Spier toen aangehouden en overgebracht naar het Hoofbureau van Politie te Nijmegen.”

In het recherchedagboek dat over deze periode bewaard is gebleven, wordt vermeld op welk tijdstip de arrestanten werden binnengebracht en door wie. Om 21:00 uur brengt ‘Opperluitenant’ Verstappen Joseph Drukker binnen, wachtmeester Kikkert komt om 21:10 uur met Levie Frankenhuis, dezelfde Kikkert brengt Jozef van Spier binnen om 21:45 uur, Verstappen komt om 21:50 uur met Isidor Grosser, om 22:45 met Israël Rubens, om 23:00 uur met Emanuel Tokkie en om 23:05 uur, nog geen vijf minuten later, met David Manassen. Een waar kunststukje.¹⁰⁴

De volgende morgen, zo staat in het recherchedagboek genoteerd, worden de zeven mannen met de trein van 6.35 uur door Pelk, Hidskes en Godschalk naar Westerbork gebracht.¹⁰⁵ David Manassen hierover: “Alvorens het Politiebureau te verlaten, kregen wij een stok in de broek langs het linkerbeen met een riem strak om het middel en om den enkel vastgeknoopt, zoodat dit linkerbeen slechts gestrekt en moeilijk en pijnlijk te bewegen viel. Nadat ons de bewakers de Jodenster hadden afgetornd, strompelden wij door de stad naar het station. Vóór den afreis hebben wij niets te eten of te drinken gehad.” Ook de anderen bevestigden dat ze ‘met een stok in de broek’ naar het station zijn gebracht, waar de trein om 6.35 uur vertrok naar Westerbork.

Volgens de verklaring van Pelk werden de zeven mannen onder de begeleiding van hem, NSB-er Hidskes en een andere politieagent [Godschalk] naar Westerbork gebracht. In Westerbork werden ze direct als ‘strafgeval’ (want tegen de ‘voorschriften’ in na 20 uur op straat) in de strafbarak geplaatst, een zekere dood tegemoet, want in de strafbarak werden mensen ondergebracht die op de eerstvolgende trein naar Auschwitz werden gezet.

Echtgenotes komen in actie

Philippine Kortés, echtgenote van David Manassen, kwam, zoals ze later verklaarde, na de arrestatie van haar man direct in actie. Ze ging meteen de dag na de arrestaties (9 maart) naar de SD in Arnhem en werd toegelaten tot Willy Búhe, die daar op de *Aussenstelle* de SD belast was met ‘Jodenzaken’. Ze legde hem uit dat de arrestatie was uitgelokt en vervolgde haar verklaring met: “Búhe zei hierop niets, doch toonde zich wel verontwaardigd. Uit zijn houding kon ik opmaken, dat hij van de geheele affaire niets afwist. Hij adviseerde mij, mij in verbinding te stellen met de Commissaris van politie te Nijmegen. In Nijmegen kon ik den Commissaris

¹⁰⁴ RAN 85 Recherchedagboek, inv.nr. 2870, p.31. De zeven mannen zullen door verschillende agenten op last van Verstappen zijn binnengebracht, waarna ze voor hem werden voorgeleid. De getuigenissen van de opgepakte mannen wijzen ook duidelijk in die richting.

¹⁰⁵ RAN 85 Recherchedagboek, inv.nr. 2870, p.32. We zien de dienstregeling van de NS uit 1942: ze nemen de reguliere trein van 6:35, moeten in Zutphen en in Zwolle overstappen en stappen om 10:39 uit in Beilen. Zie Utrechts Archief, 918-209. In Beilen wordt er een paard en wagen gehuurd om de laatste 12 km af te leggen. Zie RAN 2_4816 (Nota’s, o.a. kapotte ruiten NSB’ers en reiskosten politie).

niet te spreken krijgen, doch werd toegelaten bij den opperluitenant van Politie Verstappen, die mij bemoedigend vertelde, dat mijn man wel weer spoedig terug zou zijn. Hij vertelde mij echter ook, dat mijn man reeds naar Westerbork was vervoerd. Den volgende dag is mijn dochter Janke ook naar Bühe geweest te Arnhem, die haar toen mededeelde, dat de gearresteerden op last van hem uit de strafbarak te Westerbork ontslagen waren.”¹⁰⁶

Ook Caroline Bartscherer, echtgenote van Isidor Grosser, gaat naar Bühe. “Nadat ik op 9 Maart 1944 op het Politiebureau te Nijmegen had vernomen dat mijn man dien morgen was overgebracht naar Westerbork, ben ik op 10 Maart 1944 naar den Sicherheitsdienst te Arnhem gegaan, alwaar ik heb gesproken met den Duitscher Bühe. Bühe deelde mij mede dat hij niet wist wie de arrestatie had uitgevoerd. Alleen was hij met de arrestatie op de hoogte gekomen door de mededeeling van mevrouw Manassen op 9 Maart 1944. Bühe beloofde mij dat hij zou zorgen dat de gearresteerden naar huis zouden terugkeeren. Dit is Bühe echter niet gelukt. Wel heeft hij bereikt dat mijn man en de anderen uit de strafbarak ontslagen werden. Bij dit onderhoud met Bühe kreeg ik absoluut den indruk dat de arrestatie buiten den Sicherheitsdienst te Arnhem om was geschied.”¹⁰⁷

De zeven mannen werden inderdaad twee dagen na aankomst uit de strafbarak in een ‘gewone’ barak geplaatst, verklaarden ze allen later. En Verstappen werd volgens Wiebe op het matje geroepen bij Bühe. Wiebe: “Den volgende dag na de arrestatie van de Joden vertelde Verstappen mij, dat hij moeilijkheden voorzag in deze arrestaties, omdat de vrouwen van betrokken Joden zich beklaagd hadden over de uitlokking. Mij is ook bekend dat Verstappen over dit geval door den S.D. man Bühe telefonisch onder handen is genomen, daar Bühe zich met deze handelwijze niet kon vereenigen.”¹⁰⁸

Het is niet onwaarschijnlijk dat de vrouwen, of enkelen van hen, in overleg met elkaar hebben gehandeld, want Marie Lange, vanaf begin 1941 tot eind augustus 1944 secretaresse van Bühe, verklaarde in hetzelfde proces, dat ze zich kon herinneren dat omstreeks die tijd Anne Wijers (de vrouw van Drukker), Caroline Bartscherer en Philippine Kortjes en nog iemand van wie ze zich de naam niet meer kon herinneren – mogelijk Toos Decates, echtgenote van Theo Rubens - bij Bühe op gesprek waren geweest, waarin deze vertelden dat hun mannen de avond ervoor uit hun woningen waren gelokt. “Daar Bühe over bovenvermelde arrestatie niets afwist,” verklaarde ze, “heeft hij den opperluitenant van de Nijmeegse Gemeente Politie Verstappen, belast met de leiding van de Politieken Dienst van de Gemeente Politie te Nijmegen, opgebeld, van wien hij vernam, dat de betrokken zeven Joden al naar Westerbork waren gezonden.”¹⁰⁹

Ook volgens haar moest Verstappen bij Bühe op het matje komen: “Naar aanleiding van de door voornoemde dames aan Bühe verstrekte mededeeling, betreffende uitlokking, ontbood Bühe Verstappen te Arnhem bij den SD, om over deze arrestaties verantwoording af te leggen. Bühe heeft hierop op zijn bureau, in tegenwoordigheid van mij, Verstappen verweten, dat hij

---

¹⁰⁶ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹⁰⁷ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹⁰⁸ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹⁰⁹ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

te Nijmegen een scène in elkaar had gezet, om voornoemde gemengd gehuwde Joden uit hun huizen te lokken. Verstappen ontkende zulks niet, doch gaf als reden op, dat hij zich eraan ergerde, dat Joden te Nijmegen nog in woningen woonden, terwijl Nationaal Socialisten geen woning hadden. Bühe heeft zich vervolgens onmiddellijk in verbinding gesteld met den commandant van het Jodenkamp te Westerbork, aan wien hij het geval uitlegde en van wien hij ook gedaan kreeg, dat voornoemde zeven Joden niet voor deportatie naar Polen in aanmerking kwamen. Aanvankelijk kreeg Bühe zelfs de toezegging, dat de zeven Joden naar Arnhem zouden terugkeeren, doch later is dit slechts tot de twee oudste Joden beperkt. Deze zijn toen op vrije voeten gesteld. De overblijvende vijf Joden zijn in het kamp Westerbork gebleven, doch onder gunstiger voorwaarden dan de andere Joden.”¹¹⁰

In hetzelfde proces legde ook Bühe een verklaring af, voor wat het waard is. Daarin vertelde hij dat hij zich de namen Manassen, Drukker, Grosser en Rubens kon herinneren. Ook wat de vrouw van Manassen hem had verteld: “Ik was hierover zeer kwaad en stelde mij onmiddellijk met de Commissaris van Politie van Aperen te Nijmegen, telephonisch in verbinding. Ik vertelde Van Aperen, hetgeen mevrouw Manassen mij medegedeeld had. Van Aperen verklaarde hierop, dat hem het voorgevallene anders vermeld was, doch bevestigde mij, dat bedoelde Joden met den eersten trein naar Westerbork getransporteerd waren. Hij zegde me toe, de zaak te zullen onderzoeken.”¹¹¹ Volgens hem raadde hij mevrouw Manassen aan om direct naar Van Aperen te gaan en hem hetzelfde te vertellen. “Hierna heeft Van Aperen mij telephonisch verklaard, dat hij over de wijze der arrestatie misleid geworden was. Ik deelde Van Aperen hierop mede, dat ik alles zou doen, om de vrijlating van bedoelde Joden te bewerkstelligen. Datzelfde had ik ook beloofd aan mevrouw Manassen. Dezelfde morgen nog heb ik telephonisch bij afwezigheid van den Kampcommandant Gemmeker, het kampcommando van Westerbork medegedeeld, dat bedoelde Joden niets gedaan hadden en de arrestatie ten onrechte was geschied. Hierna heb ik nogmaals opgebeld, waarbij ik Gemmeker persoonlijk sprak. Deze deelde mij mede, dat hij intusschen van het eerste door mij gevoerde telefoongesprek op de hoogte was gebracht en dat hij maatregelen getroffen had om bedoelde Joden uit de strafbarakken te ontslaan en als gewone Joden te behandelen. Ik verzocht hem de Joden vrij te laten, waarop hij mij verklaarde, dat hij daarvoor bevel moest hebben uit Den Haag. Desgevraagd beloofde Gemmeker mij, dat bedoelde zeven Joden niet gedeporteerd zouden worden. Ik heb hierop Regieringsrat Zöpf te Den Haag opgebeld en deze bovenvermelde aangelegenheid uitgelegd. Zöpf beloofde mij, dat hij de noodige stappen zou ondernemen.”¹¹²

Bühe zou ook Verstappen ter verantwoording bij zich hebben geroepen: “Ik heb Verstappen wel, naar aanleiding van bovenstaande, op mijn bureau ontboden en hem toen mijn misnoegen geuit over de uitlokking, bij deze arrestatie gepleegd. Verstappen gaf mij toen ter verontschuldiging als reden van de arrestaties op, dat hij op deze wijze gebombardeerde Rijksduitschers aan een woning wilde helpen. Verstappen is voor deze aangelegenheid niet

---

¹¹⁰ CABR Wiebe, inv.nr.6742. De ‘twee oudste Joden’ over wie ze het hier heeft waren David Manassen en Isidor Grosser, die toen respectievelijk 67 en 62 jaar waren. Zie ook verderop in dit artikel.

¹¹¹ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹¹² CABR Wiebe, inv.nr.6742. Wilhelm Zöpf, was bij de afdeling IV B 4 van de Sicherheitspolizei und SD in Den Haag direct verantwoordelijk voor de deportatie van ruim 55.000 Joden. Hij werkte onder Harster.

gestraft, omdat de chef van de Sicherheitsdienst te Arnhem, Hauptsturmführer Thomsen, in het ziekenhuis was opgenomen. Ik heb vanaf dien tijd tot op heden steeds in de veronderstelling geleefd, dat bedoelde Joden uit het kamp Westerbork waren ontslagen.”¹¹³

Of we Bühe en zijn secretaresse hier op hun woord moeten geloven, is maar de vraag. Bühe was als *Judensachbearbeiter* actief betrokken bij de aansturing van razzia's op Joden, had er geen been in gezien om er voor te zorgen dat Joodse psychiatrisch patiënten werden opgepakt - in Warnsveld was hij daarbij in eigen persoon aanwezig - en had er op dat moment hoe dan ook alle belang bij om zijn rol mooier voor te stellen dan die in werkelijkheid is geweest. Advocaat Benno Stokvis, wiens hulp in de bezettingsjaren vaker werd ingeroepen om gevangenneming of deportatie te voorkomen, geeft in zijn naoorlogs boekje een heel andere lezing: “In Nijmegen leefden zeven joodse ‘gemengd’ gehuwde mannen. Een laffe Schalkhaarder spande hun een valstrik. Hij kwam hen waarschuwen, dat een razzia op ‘Mischehen’ werd voorbereid; zij moesten 's avonds tegen middernacht het huis uit; hij zou hen verder helpen. De na ‘Sperrtijd’ op straat vertoevende joden werden opgewacht door ‘Nederlandse’ politiemannen; zij waren in overtreding, werden prompt gearresteerd en uitgeleverd aan de SD.” Benno vervolgt: “De volgende middag zat ik in Velp bij *Sturmscharführer* Fischer. De ‘Juden-Fischer’, alleenheersend dictator aan het ‘Judenreferat’, kende mij. Hij had niet lang voordien een oude blinde joodse vrouw aan mij vrijgegeven: ‘Man ist ja doch auch Mensch, nichtwahr?’ Hij luisterde naar mijn verhaal. Er kwam maar één woord over zijn lippen: ‘märchenhaft!’ Dan greep hij de telefoon. Drie kwartier later viel de beslissing. De joodse mannen gingen naar een werkkamp. Ze zijn gespaard gebleven.”¹¹⁴ Het blijft echter heel vreemd dat in de naoorlogse processtukken geen van de echtgenotes zijn naam noemt, laat staan vermelden dat ze zijn hulp hebben ingeroepen. Zou iemand anders een beroep op hem hebben gedaan?

Niet naar huis

Naar een werkkamp zijn de mannen niet gegaan. ‘Gespaard’ lijkt ons ook geen passende omschrijving van wat deze mensen hebben moeten doorstaan. Ze bleven in Westerbork, dat geen vakantieoord was. Na twee dagen mochten ze, dankzij het doortastende optreden van hun echtgenotes, mogelijk dus in combinatie met de hulp van Benno Stokvis, de strafbarak verlaten, waarmee ze in ieder geval voor directe deportatie waren behoed. Dat betekende echter niet dat ze, ook al waren ze ‘gemengd-gehuwd’ en dus ‘vrijgesteld van deportatie’, naar huis mochten terugkeren. Ze werden in het kamp ‘tewerkgesteld’ en vielen daardoor waarschijnlijk onder een wat lichter regime dan wanneer ze in de strafbarak waren gebleven. Waar ze precies in het kamp aan het werk werden gezet, weten we niet. Manassen: “Ik was toen in mijn 68^e levensjaar en werd, kaal geschoren, in een boevenpak en op klompen, te werk gesteld. Volslagen kapot van leed en zorg om de mijnen, van angst en hyper-nervositeit, sloeg ik na een paar weken bewusteloos tegen de grond en lag een paar uur neer. Met een

¹¹³ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹¹⁴ Benno Stokvis, *Advocaat in bezettingstijd*. Amsterdam, Polak & Van Gennep 1968, p.92-93. Bij Fischer ging het om *Sturmscharführer* Franz Fischer, berucht onder de bijnaam ‘Juden Fischer’ (na de Tweede Wereldoorlog bekend als een van de Vier van Breda), de actieve uitvoerder van de opdrachten van zijn chef Zöpf. Het Judenreferat IVb verhuisde in 1944 van Den Haag naar Velp.

opgelopen hartkwaal en acute blaascathtar werd ik in een vuil barakje op een krip gedeponerd.”¹¹⁵ Van Theo Rubens weten we dat hij, chef-kok die hij was, in de centrale keuken van het kamp aan het werk werd gezet.¹¹⁶

Still uit de beroemde Westerborkfilm (ingekleurde versie). Theo Rubens (hier op de rug gezien, met hoed) op het perron in Westerbork bij de trein die op 19 mei 1944 uit Westerbork vertrok (*Zigeunertransport*). Theo was tewerk gesteld in de centrale keuken. Hij stond elke dinsdag bij de trein die naar Auschwitz vertrok, bij de kar met de tonnen die meegingen. Per wagon twee tonnen: een met drinkwater, de ander als wc-ton. Uit de centrale keuken nam hij stiekem eten mee dat hij verstopte in de lege poep-tonnen. Zie ook: <http://illya.nl/e-bookip6>. Over dit transport, zie nog het brondocument op onze site.

Hij doet, zoals ook de andere zes, mogen we aannemen, zijn uiterste best om weer aan de papieren te komen die moeten bewijzen dat hij ‘gemengd-gehuwd’ is. Die waren hem immers afgenomen. Op 22 maart schrijft hij naar huis: “Laat de papieren van de afstamming van Mama terstond verzenden en bestel voor de Not. van L. Nieuwe L. V. Bosch en A’dam. Daar hangt alles vanaf want ik moet bewijzen hebben anders heb ik kans doorgestuurd te worden. Martin Posno en vrouw is pas hier maar ik denk niet lang. Ik ben te werk gesteld, dat vind ik goed, dat vergeet veel.” En twee dagen later: “Lieve vrouw en kinderen. Tot mijn grooten spijt heb ik heden nog geen antwoord op mijn laatste brief en ook geen pakket waarvoor ik een zegel zond. Jelui begrijpt dat ik zoiets erg vind. Maar ik zal het nog wel ontvangen hoop ik. Nu even goed opletten. Ik moet nog hebben een doopacte van je grootmoeder Anna Maria v.d. Graft

¹¹⁵ RAN 579_480 Brief van D. Manassen, oud directeur-hoofdredacteur van de Provinciale Geldersche en Nijmeegsche Courant, aan L. Schotting te Amsterdam.

¹¹⁶ Elke dinsdag stond Theo bij de trein die klaar stond voor vertrek naar Auschwitz. In de centrale keuken nam hij stiekem eten mee, dat hij verstopte in de lege poep-ton voor de mensen die op transport gingen. Hij zorgde dat hij naast het karretje met tonnen water en de poep-tonnen bleef staan als die door de gevangenen van het *Fliegende Kommando* in de trein werden geladen. Tegen de mensen die gelaten wachtten tot ze voor hun laatste reis de trein in moesten, zei hij dan zacht: “Er is water in de ton voor onderweg. En ook nog wat eten.”

geb: 25 maart 1833 te Alem. Zoo je weet vergat de gem. Alem het kerkgenootschap te vermelden. Misschien heeft Wim wel een dergelijk stuk, anders moet iemand met spoed naar Alem, want ik ben maar tot 1 mei voorlopig gesperd dus dat moet in orde . Verder moet je dit zenden aan het adres waar de anderen stukken ook gezonden tevens mijn persoonsbewijs. Dus nogmaals een bewijs dat je grootouders Decates Katholiek waren.”¹¹⁷ Twee dagen hierna schrijft zijn dochter Beppie: “Vertrouw erop dat alles zich ten goede zal keren. Wij brengen alles wat u nodig hebt naar de J.R. die voor snellere verzending kan zorgen. In ieder geval, wel of niet per J.R., u moet alles hebben vóór 1 mei. Er kan toch geen sprake zijn dat gemengd-gehuwden doorgestuurd worden, die spertijd zal wel verlengd worden. Flink zijn, God vertrouwen, Beppie.”¹¹⁸ Of de papieren voor hem en de andere zes nog zijn aangekomen, kunnen we niet nagaan.

Na ruim anderhalve maand kwam plotseling de order dat ‘gemengd-gehuwden’ boven de 60 jaar niet meer tewerkgesteld mochten worden. Als gevolg daarvan mochten David Manassen en Isidor Grosser, beiden boven de 60, het kamp verlaten en naar huis terugkeren. Manassen: “Op 29 April 1944 werden Grosser en ik, vanwege ons gemengd gehuwd zijn en hoogen leeftijd, boven 60 jaar, uit het kamp Westerbork ontslagen.”¹¹⁹ Hijzelf was, zoals hij vertelde, na twee weken in het kamp bewusteloos neergevallen, werd daarna opgenomen in de ziekenbarak, had daar afschuwelijke pijnen doorstaan en was tot aan zijn ontslag uit het kamp in de ziekenbarak gebleven. “Als een menselijk wrak, met een gewichtsverlies van 45 pond, kwam ik thuis.”¹²⁰

De andere vijf mannen, Joseph Drukker, Theo Rubens, Levie Frankenhuis, Emanuel Tokkie en Jozef van Spier, bleven nog ruim een jaar overgeleverd aan de ellende in het kamp, totdat ze daar op 12 april 1945 door de Canadese troepen werden bevrijd. Ook toen konden zij nog niet onmiddellijk weg en ook zij kwamen uiteraard niet ongeschonden thuis.

Een premie, in die dagen normaal als beloning voor het aanbrengen van opgepakte Joden,¹²¹ leek er voor Verstappen en zijn trawanten niet in te zitten. Toen enige tijd later Wiebe, gestuurd door Verstappen, bij Bühe om deze premie kwam vragen, wees hij die, volgens zijn verklaring af. Wiebe: “Eenigen tijd hierna, toen ik bij den S.D. te Arnhem moest zijn, vroeg Verstappen mij, of ik Bühe wilde vragen, of de Politieke dienst nog in aanmerking kwam voor de premie in verband met deze arrestaties. Ik heb dit Bühe toen gevraagd, waarop hij mij te kennen gaf, dat hij met deze arrestaties niet ingenomen was en daarvoor ook geen premie uitloofde.”

---

¹¹⁷ <http://illya.nl/e-bookip6>

¹¹⁸ Alle drie de briefcitaten uit: <http://illya.nl/e-bookip6>

¹¹⁹ Manassen (geb. 13-01-1877) was toen 67 jaar. Grosser (geb. 12-09-1881) was 62. Zowel Savenije a.w. p. 347 als Van Liempt a.w. p.113 schrijven ten onrechte dat zij al na twee weken uit Westerbork mochten vertrekken.

¹²⁰ CABR Wiebe, inv.nr.6742.

¹²¹ Bühe: “Naar aanleiding van de op aanhouding van een Jood gestelde premie, kan ik U verklaren, dat in den zomer van 1943, den juiststen datum weet ik niet meer, een order afkwam van den Befehlshaber der Sicherheitspolizei te Den Haag, die bepaalde, dat vanaf dien tijd voor elken gearresteerden Jood een premie kon worden uitgelooft van f 10.-. Deze premie is later successievelijk gebracht op f 40.- per Jood.” (CABR Wiebe, inv.nr.6742).

Aan Verstappen ontkomen, toch opgepakt

Raphael Israël was in de zomer van 1940 al eens een maand vastgezet in Arnhem, net als een andere eveneens 'gemengd-gehuwde' Nijmeegse boekhandelaar, Hans Gumbert.¹²² De boekhandel van Israël aan de Van Welderenstraat was al in de herfst van 1941 onteigend¹²³ en in gebruik genomen als 'Volksche Boekhandel'. Er stonden portretten van Hitler en Himmler in de etalage en het was hét adres (zij het niet het enige) waar rechtsextremisten hun lectuur gingen halen. Geregeld werden er de ruiten ingegooid of werden er leuzen geklad.

Raphaels gezin had enkele onderduikers opgenomen in hun huis aan de Hazenkampseweg.¹²⁴ In augustus 1943 wordt het gezin door de Ortskommandant gedwongen hun huis te verlaten.¹²⁵ Ze moeten met het op hetzelfde moment uit hun huis gejaagde gezin van Levie Frankenhuis verhuizen naar In de Betouwstraat 36, van waaruit in april 1943 Everdina Voltijn en Marcus Wolff waren weggevoerd. We zagen al dat het idee van Hilarius Weibeler om de twee gezinnen ook weer uit hun nieuwe huis te verjagen een trigger was voor de actie tegen de zeven mannen.

Raphael had kort daarvoor plannen gehad om onder te duiken. Hij zocht daarbij hulp van de garagehouder Evers, die niet ver van hun nieuwe huis woonde. Maar toen er op 8 maart, zoals eerder beschreven, aangebeld werd en Pelk aan de deur stond, vluchtte Raphael halsoverkop. Hij vertelt hierover na de oorlog in het vooronderzoek tegen Wiebe op 14 juli 1947 het volgende: "Toen bedoelde politiemann weer weg was, had ik het gevoel, dat er iets niet klopte. Ik heb die avond wel mijn woning aan de achterkant verlaten, maar heb mijn Jodenster toch opgehouden, terwijl ik mezelf gedekt voelde door het in mijn bezit hebben van voornoemde vergunning.¹²⁶ Ik ben toen elders in de gemeente Nijmegen ondergedoken. Diezelfde avond hoorde ik nog, dat verschillende gemengd gehuwd Joden op voornoemde avond waren gearresteerd en later is mij duidelijk geworden, dat de arrestatie was uitgelokt en dat mijn voorgevoel dus niet misplaatst was geweest." Zijn vrouw Johanna Schraevesande voegt er aan toe: "Op 8 Maart 1944 te omstreeks 21 uur werd er aan onze woning gebeld, Frankenhuis deed open en liet enige ogenblikken later een jong in uniform gekleed politiemann bij ons binnen. (...) Mijn man heeft toen onmiddellijk de woning door de achterdeur verlaten terwijl Frankenhuis, die iets later wegging dan mijn man, onmiddellijk na het verlaten van onze woning werd gearresteerd."¹²⁷

¹²² Zie Gelders Archief 258_188 (Huis van Bewaring).

¹²³ Zie Gelders Archief, KvK, 1035-5529; over de acties tegen de winkel zie o.a. RAN 163_27, RAN 2_4816, RAN 2_4786, RAN OSAN 19_8995. Op 1 januari 1944 gaat er een brandbom naar binnen; zie RAN 85_3923. Zie ook nog dagboek Uijen, 21 november 1941 (RAN 579_26). De gemeente Nijmegen betaalt overigens nog op 15 april 1944 f 15 aan de boekhandel voor de levering van een 'Portret van den Führer' en op 14 juli 1944 nog eens f 45 voor twee foto's van Himmler en een foto van 'De leider'. Zie RAN 2_4815.

¹²⁴ Hierover iets in: Bart Janssen, *Het verdriet van Nijmegen*, o.c., p.1229. Het ging menen wij om enkele verwanten van Raphael.

¹²⁵ Zie RAN 146_10 (Rogier).

¹²⁶ Raphael beschikte als voorzitter van de Joodse Raad voor gemengd-gehuwde Joden in Nijmegen over een vergunning om na 20 uur op straat te mogen komen.

¹²⁷ NA CABR Wiebe inv.nr.6742, doos 38, 13d.

Verhuizen

Rond 1 april krijgt zijn vrouw opdracht van de afdeling Bevolking om weer te verhuizen, nu naar St. Annastraat 546. Wiebe kijkt toe hoe zij de spullen inpakt en er ontstaan nog woorden over de vraag of zij een tapijt, dat er nog lag van het gezin Wolff, kan meenemen. We nemen aan dat zij er met de kinderen gaat wonen. Politieagent Kaal wordt in het voorjaar 1944 belast met de bewaking van de woning van het gezin. Raphael is dan, zo verklaart Kaal, nog ondergedoken en werkt voor de ondergrondse. Kaal krijgt van de enkele SD'ers die in de woning verblijven opdracht om iedereen die aan de woning kwam te arresteren. Er komen een man en een vrouw, zij worden gearresteerd; en erna komen er drie mannen uit Arnhem, die zeggen van de SD te zijn en Wiebe te willen spreken. Deze hebben valse papieren en waren, volgens Verstappen, van plan om Wiebe te vermoorden. Kaal wordt verweten dat hij ze heeft laten lopen.¹²⁸ Dit moet ergens in juni zijn gebeurd vermoeden wij, in ieder geval voordat Wiebe op 7 augustus 1944 wordt overgeplaatst naar de SD in Arnhem, mogelijk in de periode dat de kinderen tijdelijk in het weeshuis en in een kindertehuis in Groesbeek worden geplaatst.¹²⁹ Op 29 of 30 juli 1944 trekt het net getrouwde echtpaar, Johannes Hoppenbrouwers (10 april 1914), agent van politie en Wilhelmina Wiebe, de dochter van Wiebe (geboren 5 januari 1919), bij hen in.¹³⁰

Opgepakt

Raphael wordt kort na zijn vlucht uit zijn woning in de Betouwstraat door de garagehouder Johan Evers naar Zutphen gebracht, waar hij een schuilplaats vindt. Of hij daar tot zijn arrestatie bleef is onduidelijk. Enkele weken later wordt Johan Evers opgepakt.¹³¹ Raphael wordt waarschijnlijk even later opgepakt, wij weten niet op welke dag en in welke plaats. Hoe dan ook wordt hij op 20 mei 1944 overgebracht naar KL Vught, op 3 juni 1944 gaat hij van

---

¹²⁸ NA CABR Kaal, 77005. Het gaat hier om een reeks stukken die Kaal aanvoert om zichzelf te verdedigen.

¹²⁹ Van 12 juni tot en met 3 juli 1944 worden de drie zonen, Maarten Jan, Peter en Ernst Salomon ondergebracht bij de Beide Weeshuizen, en later in het Kindertehuis in Groesbeek. Deze ontvangen hiervoor f 99 vergoeding en f 1 voor vervoerskosten naar het kindertehuis in Groesbeek. Zie RAN 117_34 (De Beide Weeshuizen).

¹³⁰ Zie Woningkaart St. Annastraat 546 en Persoonskaart Wilhelmina Wiebe. Johanna Schraivesande is er na de oorlog van beschuldigd dat zij informatie aan de politie zou hebben doorgegeven en er vond een vooronderzoek tegen haar plaats. Bijvoorbeeld door het voormalige lid van de gemeenteraad voor de SDAP, Alink, die actief was in het verzet en daarvan verslag deed: "Juist waren wij bezig om een huisje voor Suts in te richten (...) toen het zoo bekende verraad kwam van de echtgenote van Bob Israël, waardoor Wiebe de hele Arnhemse groep bijna op kon rollen, ook de familie Van Eimeren uit de Leeuwstraat. Mijn adres was blijkbaar niet bekend. (...) Loek Visser en verloofde werden bij Ben Companjen, Hatertseveldweg 314, ondergebracht. (...) Ik dook onder. Dit was 28 april 1944. Mijn vrouw nam de verzorging van de distributiebescheiden en gelden voor de onderduikers over (...)." In: RAN 81_53 Verklaring van G.J.H. Alink betreffende het in Nijmegen verrichte illegale werk in S.D.A.P. - verband, 1946. Met Suts bedoelt hij Sietske Hoekstra, een uiterst actieve verzetsvrouw, die onder meer de baby Esther Bamberger in Nijmegen had ondergebracht. Gezien de door hem genoemde datum moeten we aannemen dat ook de arrestatie van Johan Evers hiervan een gevolg was.

¹³¹ Hij was al langer een actief verzetsman. In de nacht van 26 op 27 april komt de politie al huiszoeking doen, maar dan nog heeft hij zich te goed verstoppt. Op 29 april grijpen ze hem. Hij wordt op 21 juli 1944 in Kamp Vught gefusilleerd. De verklaringen van zijn vrouw over de arrestatie zijn te lezen in de Namenlijst op deze site onder het lemma Raphael Israël.

Vught naar Westerbork en drie maanden later wordt met de laatste trein vanuit Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd.¹³² Daar hoort hij bij de kleine groep Nederlanders die bij de bevrijding van het kamp op 27 april 1945 door de Sovjetroepen levend worden aangetroffen.¹³³

Het huis komt vrij voor Münschau

Elsa Kieshauer, de vrouw van Levie Frankenhuis, had eerder te kampen gehad met de autoriteiten in Nijmegen. Hun in 1937 geboren kind Betty Amanda wordt in 1941 geregistreerd als 'J', omdat er tegen Elsa nog een afstammingsonderzoek gaande was. Zij zal moeten bewijzen dat haar grootouders niet behoorden tot het Israëlitische kerkgenootschap. Uiteindelijk hoeft Elsa zich niet alsnog aan te melden en wordt de aanduiding van hun dochter veranderd in G1, waarschijnlijk net de pennenstreek die deportatie voorkomt.¹³⁴ Enkele maanden later doet het gezin een vergeefse poging om onder te duiken. Ze moeten in juli 1943 hun huis verlaten en kort nadat Levie is opgepakt, moeten Elsa en haar dochter weer verhuizen.

Walther Münschau (Bron: Noviomagus)

Zij betrekken een ruimte in het pand St. Annastraat 440. Een half jaar na de bevrijding kan ze terugkeren naar haar 'eigen' woning, waar ook Levie kan terugkeren na zijn detentie in Westerbork.

Ook vier 'gemengd-gehuwde' vrouwen opgepakt

Na het oppakken van de zeven mannen zetten de 'rasechte' Nijmeegse NSB-agenten hun jacht op 'gemengd-gehuwde' Nijmegenaren voort. In de nacht van 30 op 31 maart 1944 wordt door wachtmeester Van Mechelen de 85-jarige Marianne Dikker 'voor de SD' vanuit haar woning aan Mariaplein 5 naar het bureau gebracht. We lezen het goed: deze vrouw was 85 jaar. In diezelfde nacht pakt 'opperwachtmeester' De Ruiter de 61-jarige Clara Cohen op uit de

¹³² De trein van 3 september 1944, waarmee ook Anne Frank, Louis de Wijze en Harry van Geuns gedeporteerd werden. De trein vertrekt met 1.022 gevangenen vanuit Westerbork, maar in Zwolle weten drie personen uit de trein te springen. Zij raken daarbij zwaar gewond. Anders dan de andere treinen gaat deze niet via Assen, Haren, Nieuweschans en Bremen, maar via Zwolle, Almelo en Bad Bentheim naar Hannover en verder.

¹³³ Deze lijst werd afgedrukt in de verzetskrant *Paraat* van 6 mei 1945. Ook op de systeemkaart van de Joodse Raad wordt verblijf in Auschwitz in mei 1945 vermeld.

¹³⁴ Zie RAN 2_40193 Verordening 1941/6, Registratieplicht voor mensen met een of meer Joodse grootouders, uitgevoerd door afd. Bevolking; ook te vinden op deze site.

Rembrandstraat 1. Nog geen uur later brengen de wachtmeesters Van Broekhuizen en Hendriksen de 60-jarige Johanna van Oss (Berg en Dalseweg 420) aan het bureau. En weer een uur later komt opperwachtmeester Wiebe met de 69-jarige Rebekka Moses (Kooleman Beijnenstraat 22) aanzetten. Alle vier de vrouwen zijn 'gemengd-gehuwd'. Na een dag op een kale vloer in een politiecel worden ze op 1 april om zes uur 's ochtends door de agenten Kaal, Pelk en Vermeer overgebracht naar Westerbork.¹³⁵

Marianne Dikker

Waarom? Om de verkeerde letter 'J' in het persoonsbewijs? Op 15 november 1947 legt Marianne Dikker in het kader van het proces tegen Kaal hierover de volgende verklaring af: "Om 12 uur [’s nachts] werd ik opgepakt door twee agenten in uniform (...) Mijn dochter Clasina mocht mij begeleiden tijdens transport. Na aankomst in Westerbork werd ik direct in het ziekenhuis opgenomen. Na 4 weken ben ik in vrijheid gesteld na heel veel moeite van mijn zoon professor Kors. Ik had namelijk verzuimd een rode letter J op mijn Persoonsbewijs te laten zetten, er stond een zwarte J en dit was niet voldoende. Dit was de reden dat ik langer in gevangenschap bleef dan de drie andere dames. Mijn 86ste verjaardag heb ik in Westerbork beleefd. Ik ben na aankomst op station Beilen op een platte sleperswagen geladen en zo vervolgens overgebracht naar het kamp Westerbork. Kaal was bij het transport correct."

Haar dochter Clasina Kors¹³⁶ legt op dezelfde dag een verklaring af: "Bij de arrestatie was ik aanwezig. De arrestatie geschiedde door twee heel jonge agenten, ik kreeg de indruk dat het Schalkhaarders waren. Ik heb mijn moeder tijdens het transport begeleid. Het werd mij toegestaan een taxi te nemen naar het station. Kaal stapte bij mij in de taxi. Ik heb eveneens op de platte sleperswagen gezeten, tijdens de tocht van Beilen naar Westerbork. Al degenen die megingen op de platte wagen hebben hun eigen vervoerskosten moeten betalen, mij is bekend dat er aan de betreffende voerman een bedrag van 20 of 25 gulden is betaald. Na vier weken is mijn moeder in vrijheid gesteld."¹³⁷

Johanna van Oss

Ook Johanna van Oss (22 november 1947) was in overtreding omdat ze zich niet op 1 december 1943 met haar rode 'J' in haar persoonsbewijs had gemeld: "Bij mijn arrestatie deed mijn zoon het woord, ik was overstuur. (...) Mijn zoon Jacques mocht mij tijdens de reis vergezellen en ik herinner mij dat hij mij na mijn vrijlating heeft verteld dat hij heeft moeten bijdragen in de kosten van vervoer van Beilen naar Westerbork."

Haar zoon Bernard bevestigt op 15 november 1947 in zijn getuigenverklaring het verhaal van zijn moeder. "Het waren Wiebe en De Ruiter. Ze zeiden dat de papieren van mijn moeder niet in orde waren en dat ze die even moesten controleren. (...) Gedurende het transport naar

¹³⁵ RAN 85_2870, p.87. Ook op deze site te vinden.

¹³⁶ Over Clasina zie ook het artikel *Ontslagen uit Gemeentedienst* op deze site. Daar ook iets over haar zoon Joannes Kors, "mijn zoon Professor Kors", een van de twee medewerkers van de Katholieke Universiteit die de Ariërverklaring niet tekende.

¹³⁷ NA CABR Kaal, dossier 3135, nrs 1 tm 26. Zij overlijdt 14 mei 1963.

Westerbork ben ik mee geweest. Van Beilen naar Westerbork gingen we op een sleperswagen. Kaal was nu niet direct beleefd, hij trad bevelend op.”

Clara Cohen

Clara Cohen kon moeilijk gearresteerd worden op grond van hetzelfde ‘delict’ dat vermoedelijk bij Marianne en Johanna is gebruikt – haar naam staat op een lijst van Joodse partners die zich op 1 december 1943 bij de *Aussenstelle* moesten melden om hun rode ‘J’ in hun persoonsbewijs te laten zien.¹³⁸ Zij vertelt op 13 november 1947 over haar arrestatie: “Ik ben van joodse bloede, nu christen, mijn man is overleden in 1942. Op donderdag 30 maart 1944 ‘s nachts ca 12 uur word ik gearresteerd, ik lag al in bed. Mijn zoon Bernard Jacques was erbij en vertelde later dat het Wiebe en de Ruiters waren. Mijn geheugen heeft veel geleden door de vele angsten die ik door de Duitse bezetting als joodse heb doorstaan. Ik was al eens in Amsterdam gearresteerd omdat ik verplichte Davidster had opgespeld en niet had opgenaaid.” Ze werd overgebracht naar het Nijmeegse politiebureau. Ze verweten haar dat haar papieren niet in orde waren. Ze was vreselijk overstuur, “op het Hoofdbureau zag ik de mij bekende vrouw Buijs, nu woonachtig K. Beijnenstraat 22 en Rompel. Wij zijn alle dames op hoge leeftijd en moesten die nacht in een cel op de grond slapen. De volgende ochtend of later in de nacht kwam daarbij nog mevr. Kors.” Een of 2 dagen later werden ze naar Westerbork gebracht, door 3 agenten onder wie Kaal die zij kende. “Van Kaal mochten wij niet met elkaar spreken en niet naast elkaar lopen op weg van het Hoofdbureau naar het station. Mevr. Kors is in een taxi naar het station gebracht. Zij was een dame van bijna 90.” Na 14 dagen in Westerbork werden ze vrijgelaten, haar arrestatie bleek een vergissing aangezien zij gemengd gehuwden waren. “Ik heb in Westerbork een zeer slechte behandeling gehad. Stinkende strozak vol ongedierte, terwijl het eten niet te nuttigen was.” Relatant meldt over Clara Cohen: “dat getuige mij min of meer achterlijk voorkomt, minstens aan geheugenverlies lijdt.”¹³⁹

Rebekka Moses

Rebekka Moses (14 juli 1947) kon ook niet op hetzelfde zware ‘delict’ worden gearresteerd als Marianne en Johanna – ook zij had zich keurig op 1 december gemeld, maar wat deed het er eigenlijk toe. Zij werd “(...) om een uur gearresteerd door 2 mij onbekende agenten. Ongeveer twee weken daarvoor was ik ook al door twee mij onbekende agenten gearresteerd en na een kort verblijf aan de HBS aan de Kronenburgersingel in vrijheid gesteld. ‘s Nachts met mijn dochter Marianne (thans in West-Indië) naar het Hoofdbureau van Politie. Daar waren ook mevr. Rompel en mevr. Cohen. Om 6.30 naar Westerbork, de leiding van het transport had Kaal. Mijn dochter Marian was direct weer in vrijheid gesteld doch kreeg vergunning mij te begeleiden tijdens transport Westerbork.”

We eindigen dit artikel met een verklaring die NSB-agent Kaal op 22 november 1947 aflegde: “Bij het transport waren er twee jonge Schalkhaarders ter assistentie. (...) Ik ben direct naar een boerderij in de buurt van het station gegaan en heb de betreffende boer gevraagd een

¹³⁸ NIOD 077, inv.nr.1437.

¹³⁹ Vreemde toevoeging. Bij ons roept haar verklaring juist het beeld op van een zwaar getraumatiseerde vrouw. Zij rept toch duidelijk over de vele angsten die ze heeft moeten doorstaan.

sleperswagen ter beschikking te stellen (...). De boer vroeg 25 gulden hetgeen door de vier dames samen is betaald.” Saillant detail: Kaal declareert een week later f 18 als door hem gemaakte kosten voor die wagen.¹⁴⁰

---

¹⁴⁰ RAN 2_4786.

BIJLAGE 1

RAN 2_40198: Alfabetische lijst van Nijmeegse inwoners die zich in september 1942 hebben laten registreren als 'gemengd-gehuwd.' Op 28 september wordt de balans opgemaakt.¹⁴¹

1. Bas, A.	23. Markus, H.A.
2. Basch, K.I.	24. Nooitrust, L.
3. Beugen, van, D.C.	25. Oss, van, J.
4. Bielschowsky, E.K.	26. Pakkedrager, J.
5. Brink, van, G.	27. Philipp, Ch.
6. Brink, van H.S.M.	28. Philipp, D.
7. Brink, van, L.G.	29. Philips, R.
8. Cohen, B.	30. Reinach, F.
9. Cohen, C.	31. Rodrigues, R.
10. Drukker, J.M.B.H.	32. Rothe, W.G.H.
11. Frank, A.	33. Rubens, I.B.
12. Frank, L.	34. Rubens, L.
13. Frankenhuis, L.	35. Schraivesande, J.
14. Godefroi, C.	36. Spier, van J.
15. Grosser, I.I.	37. Tokkie, A.
16. Haagman, W.	38. Tokkie, E.
17. Hartogs, J.	39. Tokkie L.
18. Imbach, N.	40. Trijtel, M.
19. Jacob, J.L.	41. Vliet, van, I.
20. Klein, van der, R.B.	42. Wolf, S.
21. Kruijer, E.	43. Wolff, D.
22. Manassen, D.	

---

¹⁴¹ Levie Glaser wordt pas in oktober geregistreerd. Het is ons onduidelijk waarin het probleem precies zat.

BIJLAGE II

NIOD 100_144: Op 22 april 1943 door politiecommissaris Van Dijk verstrekte opgave van 'gemengd-gehuwden' in Nijmegen. Wij hebben enkele overduidelijke typfouten vermeden.

Joodse partner	Adres	Gehuwd met
Den Arend, Elias	Observantenstraat 15	Pollauf, Franziska
Bas, Amalia	Derde Walstraat 46	Van Thiel, Adrianus Joh.
Basch, Kurt	Vermeerstraat 46	Onbekend
Van Beugen, Dina Carolina	Joh. Vijghstraat 60	Gerritsen, F.J.Ch.
Bielschowsky, Erwin Karl	Graafseweg 469	Van Kempen, H.P.J.
Van Brink, Geertruida	V. Rosendaelstraat 41	Cornelisse, H.W.A.
Van Brink, Lea	Voorstadslaan 177	Brantjes, W.
Van Brink, Hijman Samuel	Roukensstraat 2	Smulders, Th.A.M.A.
Cohen, Betje	Ten Katestraat 20	Knijff, A.C.
Cohen, Clara	Rembrandtstraat 1	Brandt, A.F.C.
Cohen, Israel	Groenestraat 290	Constant, M.L.J.
Dikker, Marianne	Mariaplein 5	Wed. Kors, F.A.H.
Drukker, Joseph	St. Annastraat 3	Weijers, A.M.L.
Frank, Aleida	Ruisdaelstraat 53	van Munster
Frank, Luisa	Ruisdaelstraat 53	Dietvors, L.L.C.
Frankenhuis, Levie	v. Heutzstraat 35	Kieszhauer, F.E.
Van Gelder, Robert	Kronenburgersingel 21	Struik Dalm, L.W.
Ginsberg, Markus	Abeelstraat 18	Husch, K.A.
Glaser, Levie	Platenmakersstraat 23	Van Kesteren, J.
Van Deirse, Hendrikus	Driehuizerweg 46	Godefroi, C.
Grosser, Isidor	Barbarossastraat 46	Bartscherer, E.S.
Gumbert, Hans Ludwig	Groesbeekseweg 38	Bisschoff, M.M.
Haagman, Willem	De Genestetlaan 39	Vink, W.
Van de Zand, Hendrikus W.	Ten Hoetstraat 75	Hartogs, J.
Imbach, Nelly	Van Welderenstraat 129	Schaeffer, A.A.M.
Israël, Raphael	Hazenkampseweg 125	Schraivesande, J.
Jacob, Joseph Leo	Daalseweg 25	Van den Bosch, A.
Baaij, Lambertus J.	Roerstraat 20	v.d. Klein, R.B.
Kruyver, Eva	Houtstraat 30	Reekers, W.
Malinowski, Arnold	v. Slichtenhorststraat 67	Sievers, H.
Manassen, David	Dennenstraat 8	Kortes, Ph.A.M.
Markus, Henriette A.	Wilhelminasingel 5	Dekhuyzen, H.W.G.
Cohn, Albert	Groesbeekseweg 85	Mendes da Costa, R.A.
Moses, Rebekka	K. Beynenstraat 22	Wed. Buis, H.E.
Nooitrust, Leendert	O. Nonnendaalseweg 27	Roos, M.
Van Oss, Johanna	Berg en Dalseweg 418	Rompel, J.M.G.
Pakkedragger, Jeanette	Fr. Halsstraat 6	Vuysters, M.C.M.
Philipp, Charlotte	St. Annastraat 168	Verhoeff, S.

Philips, Rozet	J. Israëlsstraat 65	Aschoff, C.R.A.
Rodrigues, Rosa	Bachstraat 21	Prins, J.
Rothe, Walter I.	Graafseweg 191	Jacobi, G.A.M.A.S.
Rubens, Israel	Groesbeekseweg 428	Decates, A.J.F.
Rubens, Lea	Groenewoudseweg 291	De Kluiver, J.
Van Spier, Jozef	Daalseweg 356	Loock, G.G.
Tokkie, Alida	Koninginnelaan 215	Plamont, W.M.
Tokkie, Lea	Observantenstraat 7	Roos, H.J.
Tokkie, Emanuel	Koninginnelaan 95	Sip, M.
Trijtel, Mozes	Bloemerstraat 147	Gosen, C.J.W.
Wolf, Selma	Doddendaal 39 Kamer 84	Janssen, A.W.
Wolff, Dientje	Nieuwe Markt 76	Reinders, W.A.

BIJLAGE III

NIOD 100_166: Lijst van 'gemengd-gehuwden' die waarnemend korpscommandant van de Nijmeegse politie Van Aperen op 7 september 1943 stuurde aan de *Aussenstelle* van de *Sicherheitspolizei* in Arnhem. Wij hebben hier enkele overduidelijke fouten niet gecorrigeerd. Zo wordt soms wat toen beschouwd werd als de 'Joodse partij' soms wel, soms niet vooraan geplaatst.

Elias den Arend, los arbeider, verblijft in kamp
 Baaij, met van der Klein, schoenmaker
 Willem Brantjes, Piersonstr 23, typograaf [bij Lea van Brink]
 Theodora Smulders geb. 17-8-12 bij Hijman v Brink Roukenstr, grondwerker
 Antoon Knijff, kantoorbediende, bij Betje Cohen
 Anne Wijers 20-9-96 Daalseweg 269, bij Joseph Drukker
 Flora Kieszhauer 1-9-99 Altenburg, bij Levie Frankenhuis
 Bartscherer 18-12-93 Eberfeld, bij Grosser
 Maria Bischoff 30-12-03 Stenthaleben, bij Hans Gumbert
 Jacob, Joseph Leo 4-2-04, Emmerik, Daalsedwarsweg 25, NL, handelsagent, met Alberta van den Bosch
 Robert van Gelder 12-6-43, gescheiden van Louisa Struik Dalm
 Willem Reekers 24-9- 89 A'dam Houtstraat 30, met Eva Kruyer
 Hennie Sievers 29-4-89 Sijke, met Malinowski (arts)
 Hendrikus Broekman 3-2-91 Duisburg, met Dora Philip
 Grada Loock 21-7-07 Nijmegen, bij Jozef van Spier Coehoornstr
 Aleida Frank, gescheiden van Van Munster
 Van Deinse 6-2-99, met Godefroi, Driehuizerweg
 Philippine Kortess 12-9-88 A'dam, met David Manassen
 Maria Roos, met Leendert Nooitrust, viskoopman
 Geertruida Gosen 9-4-07 Nijmegen, met Mozes Trijtel, Bloemerstr 146
 Arnoldus Janssen 12-2-04 Druten betonarbeider, met Selma Wolf, Dodendaal 39, kamer 84
 Basch, dokter i.d. letteren, vrouw en kind in Duitsland
 Dina van Beugen, gescheiden van F.J. Ch. Gerritsen
 J. Cohen 13-8-81 Arnhem, Rembrandtstraat, man overleden
 Israël Cohen, gearresteerd
 J. Dikker, weduwe van F.A.H. Kors
 Rebekka Moses, weduwe van Buis, Hendrik Egbert (A.) (=?)
 Louisa Wijnanda
 Markus Ginsberg, ziektenmodelleur, sedert 13-7-43 vermist; zijn vrouw is: Katharina Hüsck 10-1-01 Köln
 Hans Gumbert, gevlucht
 Leo Jacob, 4-2-04 Emmerich, handelsagent echtgenoot van Alberta v.d. Bosch 27-2-06, met 7 kinderen van 17, 14, 13. 9, 7, 4 en 1
 Johanna van Oss, man overleden
 Dientje Wolff, man sedert 1911 niet meer bij zijn vrouw, adres onbekend.

BIJLAGE IV

RAN 2_40200: Lijst, opgesteld op 27 november 1943 door de afdeling Bevolking van de gemeente Nijmegen, gezonden aan de directeur Sociale Zaken. Het is een lijst van 'gemengd-gehuwden' aan wie "door de gemeente mogelijk ondersteuningsbetalingen worden gedaan. "Hierbij is geen opgave gedaan van personen, waarvan bekend is, dat zij een goedbetaalde betrekking genieten."

Brantjes, W.	Piersonstraat 23
Schaeffer, A.A.M.	Van Welderenstraat 129
Israël, R.	In de Betouwstraat 36
Brink, van, H.S.M.	Anemoonstraat 19
Nooitrust, L.	Oude Nonnendaalseweg 27
Thiel, van, A.J.	Derde Walstraat 46
Janssen, A.W.	Doddendaal 45/60
Tokkie, E.	Koninginnelaan 195
Zand, van der, H.W.	Gapersgas 2
Rothe, W.G.H.	Dr. Jan Berendstraat 82
Grosser, I.I.	Vondelstraat 14
Rubens, I.B.	Stieltjesstraat 16
Trijtel, M.	Bloemerstraat 146
Knijff, A.C.	Ten Katestraat 20
Broekman, H.J.	Hatertseweg 639
Spier, van. J.	Coehoornstraat 21
Cornelisse, H.W.A.	Van Rosendaelstraat 41
Haagman, W.	De Genestetlaan 39
Frankenhuis, L.	In de Betouwstraat 36
Roos, H.J.	Observantenstraat 7
Brandt, wed. A.F.C geb. Cohen, C.	Rembrandtstraat 1
Reekers, W.	Houtstraat 30
Dietvors, L.L.C.A.	Ruisdaelstraat 53
Frank, Aleida	Ruisdaelstraat 53
Wolff, D. (echt. W.A. Reinders)	Nieuwe Markt 76
Baaij, L.J.	Roerstraat 30
Glaser, L.	Platenmakerstraat 12
Moses, R. (wed. van H.E. Buis)	K. Beynenstraat 22

BIJLAGE V

RAN 2_40214: Lijst van achttien Nijmeegse Joden, die via de *Zentralstelle* in Amsterdam formeel werden vrijgesteld voor het dragen van de Jodenster. Dat gebeurde in de periode juli 1943 tot april 1944. Zeventien van hen waren zogeheten 'gemengd-gehuwde' Joden.

Naam	Datum afhandeling
Berg, van den, Is	23-05-1943
Bielschowsky, Erwin	10-01-1944
Cohen, Betje	18-09-1943
Cohen, Clara	26-10-1943
Paul Drukker*	22-02-1943
Haagman, Willem	14-10-1943
Kruijer, Eva	10-09-1943
Markus, Henriëtte	15-05-1944
Moses, Rebekka	18-09-1943
Nooitrust, Leendert	27-03-1943
Oss, van, Johanna	18-09-1943
Pakkedrager, Jeannette	06-08-1943
Philipp, Charlotte	18-09-1943
Philipp, Dora	26-10-1943
Philips Rozet	20-07-1943
Polak, Frederika	06-11-1943
Trijtel, Moses	28-09-1943
Wolff, Dientje	18-09-1943

* Paul Drukker kreeg zijn vrijstelling niet in verband met een 'gemengd-huwelijk' - hij was niet gehuwd – maar vanwege zijn NSB-lidmaatschap. Zijn naam staat ook op de lijst die de gemeente in november 1942 opstelde, met de titel 'Joden die te Nijmegen nog wonen en geen geldige stempel hebben'. Bij zijn naam staat op deze lijst vermeld: "Heeft een schriftelijke verklaring, dat hij geen ster behoeft te dragen." Hij werd tijdens de grote razzia op 17 november 1942 weliswaar opgepakt, maar kwam na enkele dagen alweer vrij. Vanaf 27 februari 1943 verbleef hij zeven weken in Villa Bouchina in Doetinchem, samen met acht andere Joden die speciale bescherming genoten van Mussert en van de NSB. Later werd hij alsnog gedeporteerd en vermoord.

BIJLAGE VI

NIOD 077 inv.nr. 1437: Personen die zich op 1-12-43 bij de *Aussenstelle* hebben gemeld om ontslagen te worden van de sterverplichting.

Aschoff geb. Philip Rozet 16-10-94 Jacob Marislaan 65, ohne
 Berg, va de Isaïc van de Berg (16-9-1898), Ganzenheuvel 28, Kaufmann
 Brandt, geb. Cohen (13-8-1881), Rembrandtstraat 1, ohne
 Broekman, geb. Philip Dora (1-12-1886) Hatertseweg 639, ohne
 Buis, geb. Moses Rebekka (Rebecca) (20-2-1875), Kooleman Beijnenstr., 22 ohne
 Haagman Willem (24-1-1903), De Genestetlaan 39, Gelegenheitsarbeiter
 Knijff, geb. Cohen (26-5-1895), Burgh. v.d. Berghstraat 11, ohne
 Nooitrust, Leendert (30-3-11), Oude Nonnendaalseweg 27, Arbeiter
 Reeker, geb. Kruijer Eva (30-12-1891), Houtstraat 30, ohne
 Reinders, geb. Wolff Dientje (4-11-1874), Nieuwe Markt 76
 Rompel, geb. Van Os Johannes (2-9-84), Berg en Dalseweg 420, ohne
 Trijtel, Mozes (8-5-00), Bloemerstraat 146, Grossist
 Verhoeff, geb. Philip (Philpp), Charlotte (2- 5- 97) Pollnow, Sumatrastr 5, ohne
 Pakkedrager, Jeanette (echtgenote van Vuisters), 17-7-89, Frans Halslaan 6, ohne
 Van Zuijlen, geb. Polak Frederika (26-5-1873) Groningen, Nijmegen Spoorstr 10, ohne¹⁴²

Mensen die zich op 1-6-44 hebben gemeld:

Bielschowky, Erwin Graafseweg 469, Wäschereiniger
 Dekhuizen, geb. Markus Henriëtte Andrea (21-6-06), Bijleveldsingel 22, zonder beroep

---

¹⁴² Frederika Polak, 26 mei 1873, kwam in 1943 in Nijmegen wonen na waarschijnlijk verblijf van circa een half jaar in een kamp in Nederland. Daarvoor woonde zij in Den Haag. Zie Namenlijst.

BIJLAGE VII

Verhuisbewegingen van ‘gemengd-gehuwden’, 1942-1944, niet geheel compleet. Op de woningkaarten van alle hier genoemden staat bij het eerste adres een kruisje voor de naam (behalve bij Trijtel; van Van Oss konden wij de woningkaart van de eerste woning niet vinden). Bij enkelen is zeker dwang uitgeoefend om hun woning te verlaten, in andere gevallen is nader onderzoek vereist. In de meeste gevallen woonden er na hen - maar het kan soms ook betekenen: tegelijk met hen - in 1944 of 1945 andere gezinnen of individuen in de woning. De woningkaarten¹⁴³ zijn soms een rijke bron van informatie, maar zijn ook erg onduidelijk.

Bas, A.	Onbekend
Basch, K.I.	Op woningkaart: VOW
Beugen, van, D.C.	Moet in augustus 1942 van Spoorstraat naar Joh. Vijghstraat, zie o.a. CABR
Bielschowsky, E.K.	Waarschijnlijk niet verhuisd
Brink, van, G.	Op woningkaart: VOW
Brink, van H.S.M.	Van Roukenstraat 2 naar Anemoonstraat 19
Brink, van, L.G.	Uit de woning Voorstadsiaan gezet, naar Piersonstraat 25.
Cohen, B.	Na hen anderen in de woning
Cohen, C.	Niet verhuisd
Drukker, J.M.B.H.	Op zeker moment van St. Annastraat naar Daalseweg 269.
Frank, A.	
Frank, L.	Niet verhuisd
Frankenhuis, L.	Verhuizing op bevel van de Ortskommandant naar In de Betouwstraat
Glaser, Levie	Van Platenmakersstraat 23 naar id. nummer 12; ‘zeker niet vrijwillig’
Godefroi, C.	Driehuizerweg; waarschijnlijk enige tijd onderduik; niet verhuisd
Grosser, I.I.	Verhuisd naar Vondelstraat 14
Haagman, W.	Waarschijnlijk niet verhuisd
Hartogs, J.	Rond december 1943 verhuisd naar Gapersgas 2
Imbach, N.	Waarschijnlijk niet verhuisd, waarschijnlijk enige tijd onderduik
Israël, R	Verhuizing op bevel van de Ortskommandant naar In de Betouwstraat
Jacob, J.L.	30 Augustus 1943 verhuisd naar Lent
Klein, van der, R.B.	Site OD: door ‘Duitsers’ uit huis gezet; Bart Janssen, <i>De pijn ...</i> , p.69
Kruijer, E.	Waarschijnlijk niet verhuisd tot bombardement
Manassen, D.X	Op 16 juli 1942 werd hij uit zijn huis gezet
Markus, H.A.	Onbekend
Nooitrust, L.	Volgens buurman weggevoerd (Noviomagus)
Oss, van, J.	Eerst Barbarossastraat 86, dan in pension Adelaar, B. en Dalseweg 420
Pakkedragers, J.	Waarschijnlijk niet verhuisd
Philipp, Ch.	Waarschijnlijk niet verhuisd
Philipp, D.	Niet verhuisd
Philips, R.	Waarschijnlijk niet verhuisd
Reinach, F.	?
Rodrigues, R.	Zij was ‘gemengd-gehuwd’ maar werd toch opgepakt

¹⁴³ De woningkaarten zijn te raadplegen via een site te vinden met zoekterm Historische Atlas Nijmegen.

Rothe, W.G.H.	Van Graafseweg naar Dr. Jan Berendstraat
Rubens, I.B.	Na vordering van Groesbeekseweg naar Stieltjesstraat
Rubens, L.	
Spier, van J.	Verhuist van Daalseweg 356 naar Coehoornstraat
Tokkie, A.	
Tokkie, E.	Van Observantenstraat 16 naar nummer 7, dan naar Koninginnelaan
Tokkie L.	
Trijtel, M.	Van Bloemerstraat naar Van 't Santstraat
Vliet, van, I.	In 1944 woont in het huis van zijn weduwe, Van Benthem de hoofdcommissaris van politie Versloot; zij naar Driehuizerweg 27; na oorlog terug.
Wolf, S.	Correspondentie over verhuizing 'zonder vergunning'
Wolff, D.	